

The Greek Review of Social Research

Vol 143 (2014)

143 B´

Between the city and the field: Exploring the socio-professional profile of young farmers on the occasion of the "Young Farmers Installation Program"

Μιχάλης Πέτρου, Σταυριανή Κουτσού

doi: [10.12681/grsr.129](https://doi.org/10.12681/grsr.129)

Copyright © 2014, Μιχάλης Πέτρου, Σταυριανή Κουτσού

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Πέτρου Μ., & Κουτσού Σ. (2014). Between the city and the field: Exploring the socio-professional profile of young farmers on the occasion of the "Young Farmers Installation Program". *The Greek Review of Social Research*, 143, 3–32. <https://doi.org/10.12681/grsr.129>

Μιχάλης Πέτρου*, Σταυριανή Κουτσού**

ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΤΟ ΧΩΡΑΦΙ.
ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΟ
ΠΡΟΦΙΛ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία, βασισμένη στα αποτελέσματα έρευνας πεδίου που πραγματοποιήθηκε σε αγροτική περιοχή της Βόρειας Ελλάδας κατά το διάστημα 2008-10, διερευνά τις κατηγορίες των νέων που, με αφορμή το Πρόγραμμα «Νέοι Αγρότες (2014)», αποφάσισαν ν' απασχοληθούν στη γεωργία εγκαταλείποντας, οι περισσότεροι, την πόλη, σε μια εποχή που η γεωργία φάνταζε ελκυστικό επάγγελμα. Το εν λόγω πρόγραμμα λειτούργησε για αρκετούς νέους προτρεπτικά, ενώ για άλλους αποτρεπτικά, καθώς γρήγορα έγιναν φανερά τα αδιέξοδα που δημιούργησε. Αξιοποιώντας τα αποτελέσματα της εθνογραφικής έρευνας μας, καταγράφεται παράλληλα το πλαίσιο διαμόρφωσης του κοινωνικο-επαγγελματικού προφίλ των νέων μερικά χρόνια μετά την εγκατάστασή τους στη γεωργία. Η εργασία αυτή συμβάλλει σε ένα προβληματισμό σχετικό με την αποτελεσματικότητα του προγράμματος και τη συζήτηση σήμερα, εν μέσω κρίσης, για την επιστροφή των νέων στην ύπαιθρο και στη γεωργία.

Λέξεις κλειδιά: γεωργική εκμετάλλευση, νέοι αγρότες, ταυτότητα, Κιλκίς

* Ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

** Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ελληνική γεωργία χαρακτηρίζεται, ως γνωστόν, από μεγάλο πλήθος πολύ μικρών και μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων (μέσο μέγεθος 4,6 εκτάρια, Eurostat 2010), τον κατακερματισμό της γεωργικής γης, καθώς και την πολυμορφία των συστημάτων παραγωγής. Τα ιδιαίτερα αυτά γνώριμα χαρακτηριστικά έχουν εκτενώς αναλυθεί από τους κοινωνικούς επιστήμονες στην ελληνική και ευρωπαϊκή βιβλιογραφία.

Εάν σταθούμε επιγραμματικά στους βασικούς μηχανισμούς που επηρέασαν μεταπολεμικά τις εξελίξεις της ελληνικής υπαίθρου, οι ιδιάζουσες σχέσεις των εσωτερικών μεταναστών με τη γεωργική τους γη, την οποία σε σημαντικό βαθμό δεν εκποίησαν αλλά διατήρησαν, η επιδοματική πολιτική της ΚΑΠ που στήριξε εισοδηματικά το μεγάλο αυτό κορμό των μικρομεσαίων εκμεταλλεύσεων και η εκτεταμένη πολυαπαχόληση των αγροτικών νοικοκυριών θεωρούνται οι κατεξοχήν παράγοντες δημιουργίας αυτής της ποικιλομορφίας και ετερογένειας της ελληνικής γεωργίας. Η κατοχή γεωργικής γης από άτομα που ασκούν εξω-γεωργικό επάγγελμα, συχνά αστούς που την εκμεταλλεύονται με διάφορα συστήματα «διαχείρισης από απόσταση» (ενοικίαση, μισθωτές ή υπεργολαβικές σχέσεις), συντελεί στη διατήρηση των μικροαγροτικών δομών. Έτσι, οι κατ' αποκλειστικό επάγγελμα ή πολυαπασχολούμενοι αγρότες, αλλά και οι κάτοχοι γεωργικής εκμετάλλευσης που διαβιούν στα αστικά κέντρα και κρατούν ενεργό το δεσμό τους με τον τόπο καταγωγής, συνυπάρχουν σε ένα πολυποίκιλο μωσαϊκό που συνθέτει και αναπαριστά το κοινωνικο-παραγωγικό προφίλ και τη δυναμική των ελλήνων γεωργών. Η έντονη αίσθηση του ανήκειν και η διατήρηση γενικότερα του δεσμού με τον τόπο καταγωγής δημιούργησαν μια δυναμική χωροκοινωνικής και πολιτισμικής συνέχειας μεταξύ πόλης και υπαίθρου, ως χώρων που ουσιαστικά αλληλο-διεισδύουν και αλληλο-τροφοδοτούνται μέσα από αμφίδρομες ροές και κινήσεις μεταξύ αστικού και αγροτικού (Anthopoulos et Koutsou, 2008· Γούσιος, 2006· Damianakos, 1996· Ζακοπούλου, 2010· Koutsou et al., 2011· Παπαδόπουλος, 2013· Kassimis and Papadopoulos, 2013).

Τα τελευταία χρόνια, και ειδικότερα λόγω της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, οι δεσμοί και οι κινητικότητες μεταξύ πόλης και υπαίθρου δείχνουν να ενισχύονται μέσω μιας γενικευμένης αντίληψης περί «ανθεκτικότητας» του αγροτικού χώρου ως τόπου κατα-

φυγής, αλλά και ευκαιριών απασχόλησης (γεωργία, αγροτική επιχειρηματικότητα). Η αγροτική κοινότητα και η επανενεργοποίηση κοινωνικών δικτύων προσφέρουν ένα πλαίσιο καλύτερης ποιότητας ζωής και χαμηλότερους κόστους διαβίωσης, ιδιαίτερα για τους παλινοστούντες από τα αστικά κέντρα που διαθέτουν πατρογονική περιουσία (Ανθοπούλου κ.ά., 2013· Gkatzios, 2013). Η μέχρι πρότινος υποτιμημένη (κοινωνικοπολιτισμικά, οικονομικά, περιβαλλοντικά) γεωργία επανανακαλύπεται για τους πολλαπλούς της ρόλους, καθώς εκτός από την παραγωγή τροφίμων παράγει και άλλα (δημόσια) αγαθά, όπως φυσικό περιβάλλον, τοπία, αναψυχή, κ.ο.κ., αποκτώντας ερείσματα στους δημόσιους λόγους (Halfacree, 2008· Milbourne, 2007). Πράγματι, στο πλαίσιο των στόχων της ΚΑΠ για την αγροτική ανάπτυξη της προγραμματικής περιόδου 2014-2020 γίνεται λόγος, ανάμεσα σε άλλα, για την πρόωθηση της καινοτομίας, την αναδιάρθρωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, τη δημιουργία μικρών επιχειρήσεων, κ.λπ.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο ζήτημα της κοινωνικής αναπαραγωγής και ανανέωσης των γενεών στον γεωργικό τομέα και, ειδικότερα, στο ζήτημα της προώθησης και ενίσχυσης της παρουσίας νέου σε ηλικία ανθρώπινου δυναμικού στον αγροτικό χώρο. Βεβαίως, το ενδιαφέρον για την ηλικιακή ανανέωση του πληθυσμού στην ύπαιθρο δεν είναι πρόσφατο καθώς, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η σπουδαιότητα προσέλκυσης νέων ηλικιακά ανθρώπων στο γεωργικό επάγγελμα εκφράστηκε από σχετικές ευρωπαϊκές οδηγίες και κανονισμούς, όπως το πρόγραμμα «Νέοι Αγρότες» (στο εξής: «Πρόγραμμα»), που προκηρύχθηκε επανειλημμένα, με τελευταία αυτήν του 2014. Υπό το πρίσμα αυτό και με δεδομένη την τρέχουσα οικονομική κρίση που βιώνει η ελληνική κοινωνία σήμερα, στο πλαίσιο της οποίας οι προσδοκίες για μετανάστευση στην ύπαιθρο συχνά συνδέονται με αξιολογικές κρίσεις περί ανθεκτικότητας του αγροτικού χώρου (όπου παρέχονται ευκαιρίες για απασχόληση και επιβίωση μακριά από την κρίση της μισθωτής εργασίας στις πόλεις), έχει ενδιαφέρον να διερευνηθούν οι εμπειρίες των νέων, τόσο αυτών που αξιοποίησαν προγράμματα ενθάρρυνσης εγκατάστασης νέων επαγγελματιών αγροτών κατά την προηγούμενη χρονική περίοδο, όσο και εκείνων που δεν εντάχθηκαν στα συγκεκριμένα προγράμματα. Στην παρούσα εργασία, το ενδιαφέρον εστιάζεται στους νέους ηλικιακά αγρότες (ενταγμένους ή μη στον κανονισμό), αλλά και γενικότερα σε εκείνους που αναζητούν να επιστρέψουν στην ύπαιθρο

και να ασκήσουν το γεωργικό επάγγελμα. Ειδικότερα διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο οι εν λόγω κοινωνικοί δρώντες α) ανταποκρίνονται στις δημόσιες πολιτικές αγροτικής ανάπτυξης που ενθαρρύνουν την παραμονή/προσέλκυση των νέων στην ύπαιθρο και την εγκατάστασή τους στη γεωργία, β) αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους στο σύγχρονο περιβάλλον της υπαίθρου μέσα από τις καθημερινές τους κοινωνικο-πολιτισμικές εμπειρίες και σχέσεις.

2. ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η διατήρηση της οικογενειακής γεωργικής γης στο χωριό, η οποία δυνητικά «πολλαπλασιάζει» τον αριθμό των κατόχων γεωργικής εκμετάλλευσης μέσω της κατάκτησης στους κληρονόμους, εξακολουθεί να αποτελεί στο φαντασιακό (αλλά ενδεχομένως και στον πραγματικό) κόσμο των εσωτερικών μεταναστών της πόλης δικλείδα ασφαλείας σε περιόδους οικονομικής ρευστότητας και επισφάλειας: η εγκατάσταση/επιστροφή στην ύπαιθρο θα μπορούσε να προσφέρει ένα ασφαλές, έστω και ελάχιστο, εισόδημα και ένα καλύτερο πλαίσιο ζωής. Είναι χαρακτηριστικό ότι πληθαίνουν δημοσιεύματα στον Τύπο σχετικά με την «επιστροφή στο χωράφι» εξαιτίας της πρόσφατης οικονομικής κρίσης που πλήττει ιδιαίτερα τα μεγάλα αστικά κέντρα. Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η ιδιαίτερη έμφαση που δόθηκε από τα μέσα ενημέρωσης και κοινωνικής δικτύωσης στη μελέτη της ΠΑΣΕΓΕΣ (2011), σύμφωνα με την οποία κατά τη διετία 2008-2010 παρατηρήθηκε αύξηση του αριθμού των εργαζομένων στον αγροτικό τομέα κατά 38.000 άτομα. Η αύξηση αυτή ερμηνεύτηκε, χωρίς, ωστόσο, κάποια περαιτέρω ποιοτική ανάλυση των στατιστικών στοιχείων, ως αύξηση νεοεισερχόμενων στη γεωργική αγορά εργασίας ή/και μετακίνηση από άλλους τομείς της οικονομίας. Αν και συχνά υπεραισιόδοξες και απλουστευτικές οι αναφορές στον έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο για τον «αγροτικό βίο», μέσω αναπαραστάσεων μας εξιδανικευμένης εικόνας της υπαίθρου και της ενασχόλησης με τα αγροτικά, ο δημόσιος λόγος περί επιστροφής στη γεωργία και τον αγροτικό χώρο αποτυπώνει νέες –έστω και αμυδρές προς το παρόν– τάσεις μας αντίστροφης μετανάστευσης από την πόλη στην ύπαιθρο. Οι τάσεις αυτές εύλογα εντείνονται σε περιόδους κρίσης μέσω ανανεωμένων αστικών προτύπων και προσλήψεων για την αξιοποίηση της γης και των τοπικών πόρων, δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο νέες κοινωνικοπαραγωγικές κατηγορίες γεωργικών εκμεταλλεύσεων.

Η διερεύνηση των δεσμών μεταξύ οικογένειας και γεωργικής εκμετάλλευσης αποκτά ενδιαφέρον, στο βαθμό που οι δεσμοί αυτοί επηρεάζουν τις συμπεριφορές και πρακτικές των μελών της σε πολλά ζητήματα (διαδοχή, έμφυλες κατανομές της εργασίας, επενδυτικές επιλογές, μεταβιβάσεις γης, γαμήλιες πρακτικές, κ.λπ.), διαμορφώνοντας μια ευρεία και ρευστή κατηγορία «αγροτών», μέρος της οποίας συντηρεί ταυτόχρονα πολλαπλές επαγγελματικές και κοινωνικές ταυτότητες και κινητικότητες και, συνακόλουθα, μια πολυτοπική αίσθηση του ανήκειν μεταξύ αστικού και αγροτικού χώρου (Goussios, 2011· Hill, 1993· Johnsen, 2004· Koutsou et al., 2011· Wallance, 2002· Ζακοπούλου, 2010). Με δεδομένη, κατά συνέπεια, τη ρευστότητα που χαρακτηρίζει εδώ και δεκαετίες τις σχέσεις ανάμεσα στον αγροτικό και αστικό χώρο, οι ταυτότητες των κοινωνικών υποκειμένων δεν θα μπορούσαν να οριστούν ως αδιαίρετες και ενιαίες, μιας και η κινητικότητα, η πολυλειτουργικότητα και η πολυαπασχόληση –ως συνήθη φαινόμενα των αγροτικών κοινοτήτων– δεν επέτρεψαν τη συγκρότηση μιας ομοιογενούς και σταθερής αγροτικής ταυτότητας. Εξάλλου, αυτό είχε επισημάνει και ο Στάθης Δαμανάκος (1999) όταν έγραφε ότι το «μοντέλο της αγροτικής ανάπτυξης στην Ελλάδα απέτυχε να μετατρέψει τους αγρότες σε μια ξεχωριστή κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορία».

Τα φαινόμενα αυτά εντείνονται περαιτέρω από την εφαρμογή νέων εθνικών και υπερεθνικών πολιτικών ανάπτυξης της υπαίθρου (πολυλειτουργικότητα), με σκοπό την αντιμετώπιση καιρίων προβλημάτων των αγροτικών κοινωνιών δημιουργώντας νέες δράσεις, νέες επαγγελματικές διεξόδους και νέους κοινωνικούς δρώντες στο μεταβαλλόμενο τοπίο της υπαίθρου. Προβλήματα που, σε αρκετές περιπτώσεις, σχετίζονται με τη φθίνουσα δημογραφική δυναμική του ηλικιακά νέου αγροτικού πληθυσμού, την ανάγκη ενίσχυσης της αναπαραγωγής της οικογενειακής γεωργικής εκμετάλλευσης, τη διευκόλυνση αναδιάρθρωσής της και την ενίσχυση της βιωσιμότητάς της κ.λπ. Επιπλέον, αυτή η ίδια η γεωργική δραστηριότητα αποδυναμώθηκε δραματικά στο επίπεδο των τοπικών αγροτικών κοινοτήτων ως επαγγελματική επιλογή, ως τεχνογνωσία και επενδυμένο ανθρώπινο κεφάλαιο, ως αξίες και συμβολισμοί του καθημερινού βίου. Από την άλλη, η πρόσφατη οικονομική κρίση ανέδειξε με τον πιο εύγλωττο τρόπο το στρεβλό μοντέλο ανάπτυξης που ακολούθηθηκε στη χώρα μας τις τελευταίες δεκαετίες, με πιο χαρακτηριστικό την παραγωγική αναποτελεσματικότητα/αποδιάρθρωση του

αγροτικού τομέα, παρά την αθρόα εισροή ευρωπαϊκών οικονομικών πόρων (Ανθοπούλου κ.ά., 2013· Goussios, 2011· Καρανικόλας και Μαρτίνος, 2011). Στο πλαίσιο του παραπάνω προβληματισμού θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι τα προγράμματα ενίσχυσης της ένταξης νέων ανθρώπων στο γεωργικό επάγγελμα έρχονται να απαντήσουν στις παραπάνω προκλήσεις, καθώς αποτελούν σημαντικό μέρος των ευρύτερων ευρωπαϊκών κοινοτικών πολιτικών για την προώθηση της επιχειρηματικότητας και τοπικής ανάπτυξης στις αγροτικές περιοχές, την ηλικιακή ανανέωση των παραγωγών και, γενικότερα, την ανάγκη ανάπτυξης ενός δυναμικού πολυλειτουργικού χαρακτήρα της υπαίθρου.

Βεβαίως, τόσο το επιστημονικό ενδιαφέρον για τη μελέτη αποτίμησης εφαρμογής αντίστοιχων προγραμμάτων, όσο και η αναγνώριση του κομβικού ρόλου που μπορούν να διαδραματίσουν οι νέοι άνθρωποι, ως το πιο δυναμικό και καινοτόμο κομμάτι της κοινωνίας για την επιβίωση της υπαίθρου και την προώθηση της επιχειρηματικότητας σε αγροτικές περιοχές, έχουν κατά καιρούς αποτυπωθεί και αναδειχθεί σε αρκετές αντίστοιχες μελέτες (Kazakopoulos and Gidarakou, 2003· Leyshon, 2002· Γιδαράκου, 2002· Labrianidis, 2006· Καζακόπουλος κ.α., 2004· Καμπέρης, 2013). Ωστόσο, με αφορμή την πρόσφατη ενεργοποίηση του προγράμματος Νέων Αγροτών για το έτος 2014 και με ζητούμενο την αποτελεσματικότητα τέτοιων πολιτικών, έχει ενδιαφέρον να καταγραφεί, να διερευνηθεί και να αποτιμηθεί σε συγκεκριμένη περιοχή της υπαίθρου το πλαίσιο των βιωματικών εμπειριών των νέων ανθρώπων που, με τον έναν ή άλλον τρόπο, ενεπλάκησαν το τελευταίο χρονικό διάστημα σε αντίστοιχο πρόγραμμα εγκατάστασης νέων αγροτών στην ύπαιθρο.

Το ενδιαφέρον ενισχύεται περαιτέρω από τη διάσταση της τρέχουσας οικονομικής κρίσης, που πλήττει ιδιαίτερα τον αστικό χώρο (κρίση μισθωτής εργασίας και αυτο-απασχόλησης), προκαλώντας στα κοινωνικά υποκείμενα σύνθετα αισθήματα εργασιακής ανασφάλειας και κοινωνικής αβεβαιότητας, που δημιουργούν συχνά προσδοκίες βιοπορισμού και εργασιακών ευκαιριών στον αγροτικό χώρο (AgroNews, 2012). Ωστόσο, αυτοί που παρέμειναν στην ύπαιθρο και το γεωργικό επάγγελμα –και ιδιαίτερα οι ισχυρά επιδοτούμενοι κλάδοι της παραγωγής (π.χ. καπνά)– αντιμετωπίζουν ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 την κρίση του παραγωγιστικού μοντέλου της γεωργίας και τις συνέπειες των σχετικών αναθεωρήσεων της ΚΑΠ (μείωση του προστατευτισμού στη γεωργία, φιλελευθεροποίηση των

αγορών). Για τους αγρότες, η πρόσφατη οικονομική κρίση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως «μια κρίση μέσα στην κρίση», με την έννοια ότι αποτελεί γι' αυτούς γνώριμο πεδίο αδιεξόδων, συγκρούσεων παραγωγικών επιλογών και στρατηγικών επιβίωσης (Ανθοπούλου κ.ά., 2013). Σε κάθε περίπτωση, η οικονομική κρίση φαίνεται ότι εντείνει τις τάσεις παραμονής/επιστροφής στον αγροτικό χώρο ως τόπο καταφυγής ή/και ως τόπο ευκαιριών απασχόλησης.

Η μεταβαλλόμενη και σύνθετη αυτή δυναμική της κοινωνίας της υπαίθρου δημιουργεί έναν συνεχή επαναπροσδιορισμό των σχέσεων και των ροών ανάμεσα στο αστικό και το αγροτικό (εκατέρωθεν μεταναστεύσεις, απασχόληση, κοινωνικές σχέσεις), όπου διαμορφώνονται νέες ατομικές και συλλογικές στρατηγικές κοινωνικής κινητικότητας, καθώς και νέες πολιτισμικές προσεγγίσεις και συνάψεις, που θέτουν σε αμφισβήτηση όρους όπως «αγρότης» και «αγροτική κοινωνία» (Milbourne, 2007). Υπό την έννοια αυτή, είναι εμφανές ότι η κατηγορία των νέων, στους οποίους εστιάζει η παρούσα εργασία, δε θα μπορούσε να αποτελεί ένα ομοιογενές σύνολο, με ενιαία θέση και ρόλο είτε στις οικογενειακές γεωργικές εκμεταλλεύσεις, είτε ως προς τη συμμετοχή τους στις επιχειρηματικές δράσεις και στη γενικότερη αναδιάρθρωση της υπαίθρου. Στην παρούσα εργασία, η αναφορά «νέοι αγρότες» έχει διττή έννοια: α) τη θεσμική πλευρά και συγκεκριμένα αυτή που ορίζεται από τον κανονισμό 1257/99, και β) την κοινωνική πλευρά που ορίζεται από τα ίδια τα υποκείμενα και αφορά και εκείνες τις περιπτώσεις νέων που επιδιώκουν ή διερευνούν την ένταξή τους στο πρόγραμμα.

Ειδικότερα, το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο οι νέοι σε ηλικία αγρότες (ενταγμένοι ή μη στο πρόγραμμα), καθώς και εκείνοι που διερευνούν την άσκηση του γεωργικού επαγγέλματος, ανταποκρίνονται στο Πρόγραμμα, στο πώς βιώνουν τις προϋποθέσεις ένταξής τους σε αυτό, στο οδοιπορικό των προσωπικών τους επενδυτικών συμπεριφορών και των κοινωνικών σχέσεων που ακολουθούν, στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στο ευρύτερο πλαίσιο κοινωνικο-πολιτισμικής και παραγωγικής ανασύνθεσης του αγροτικού χώρου. Δηλαδή, όσον αφορά τους νέους που παρέμειναν στη γεωργία ή που επιστρέφουν σε αυτήν, πώς διαμορφώνουν την αίσθηση του «εαυτού» τους μέσα από οικογενειακές, επαγγελματικές και άλλες βιωμένες εμπειρίες; Ποιες κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές προκλήσεις αντιμετωπίζουν στο τοπικό καθημερινό γίγνεσθαι; Ποια προαπαιτούμενα πρέπει να διαθέτουν

(υποδομές, τεχνογνωσία κ.λπ.) για την ευόδωση των επιχειρηματικών τους στρατηγικών; Ποιες κοινωνικο-πολιτισμικές παράμετροι συντελούν στη διαδικασία δόμησης της αυτοεικόνας τους και της εικόνας που διαμορφώνουν για άλλους κοινωνικούς δρώντες-εταίρους στη διαδικασία αναδιάρθρωσης της υπαίθρου;

3. Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Τα ερευνητικά δεδομένα που παρουσιάζονται στην παρούσα εργασία προέκυψαν από επιτόπια έρευνα που διεξήχθη σε συγκεκριμένη αγροτική περιοχή της Βορείου Ελλάδας και ειδικότερα σε εννέα επιλεγμένες αγροτικές κοινότητες του νομού Κιλκίς, κατά την περίοδο μεταξύ Σεπτεμβρίου 2008 και Μαρτίου 2010.¹ Η επιλογή της συγκεκριμένης αγροτικής περιοχής του νομού Κιλκίς έγινε στη βάση του έντονου αγροτικού χαρακτήρα που εντοπίζεται εκεί και των ποικιλόμορφων αγρο-παραγωγικών συστημάτων που διαθέτει (πεδινές εκτάσεις, ημιορεινές και ορεινές ζώνες, εκτατικές καλλιέργειες, εντατικά συστήματα παραγωγής, αγροβιομηχανίες, κ.λπ.). Επίσης, η σχετικά κοντινή απόσταση από το οικονομικο-κοινωνικό και αστικό κέντρο της Θεσσαλονίκης επέτρεψε, σε εκείνο το στάδιο επιλογής της περιοχής, την υπόθεση ύπαρξης ενός δυναμικού πεδίου πολυσύνθετων μεταναστευτικών ροών από και προς το αστικό κέντρο.

Στο νομό Κιλκίς εντοπίζονται τρεις βασικές αγροπαραγωγικές ζώνες και ειδικότερα: α) η αρδευόμενη πεδινή ζώνη στα δυτικά του νομού, που χαρακτηρίζεται από την καλλιέργεια βιομηχανικών φυτών (καπνά, βαμβάκι, καλαμπόκι, βιομηχανική ντομάτα) και την παρουσία αγροβιομηχανιών, παράγοντες που απέτρεψαν την έξοδο ή συνετέλεσαν στην επιστροφή των νέων στις αγροτικές κοινότητες της ζώνης. Ειδικότερα, η καλλιέργεια του καπνού αμερικάνικου τύπου οδήγησε τους παραγωγούς σε σημαντικές γεωργικές επενδύσεις και απέφερε υψηλά εισοδήματα κατά τις δεκαετίες 1980 και 1990. Αυτός ήταν ο λόγος που αρκετοί νέοι επέστρεψαν στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και αρχές της δεκαετίας 2000 από τα αστικά κέ-

1. Το ερευνητικό υλικό στο οποίο βασίζεται το παρόν άρθρο αποτελεί μέρος ευρύτερης έρευνας με τίτλο «Συλλογικές δράσεις, καινοτομία και προφίλ νέων γεωργών. Η περίπτωση του νομού Κιλκίς», Koutsou et al, 2011. Στο παρόν άρθρο εστιάζουμε στην εθνογραφική διάσταση των ευρημάτων.

ντρα για να εγκατασταθούν σε αυτές τις κοινότητες και να ασχοληθούν με τη γεωργία και ειδικότερα την καλλιέργεια του καπνού. Με την αναμόρφωση της ΚΑΠ (2005), ο καπνός έπαψε να καλλιεργείται με αποτέλεσμα αρκετοί παραγωγοί να στραφούν σε νέες καλλιέργειες με σημαντικότερη αυτή της ροδιάς, αξιοποιώντας τις επιδοτήσεις («δικαιώματα»), β) Η μη αρδευόμενη πεδινή ζώνη στα κεντρικά του νομού, όπου τα σιτηρά αποτελούν την κύρια παραγωγική κατεύθυνση. Η πολύ περιορισμένη εργασία που απαιτούν τα σιτηρά, αλλά και η γειννίαση με το μεγάλο αστικό κέντρο της Θεσσαλονίκης, οδήγησαν σε σταδιακή μείωση του πληθυσμού των κοινοτήτων της εν λόγω ζώνης, και γ) η ημιορεινή στα ανατολικά του νομού, όπου κυριαρχούν τα σιτηρά και η κτηνοτροφία. Οι χαμηλές αποδόσεις και ο συνακόλουθος περιορισμός των καλλιεργητικών επιλογών έχει, επίσης, οδηγήσει σημαντικό μέρος του πληθυσμού στα κοντινά αστικά κέντρα (Κιλκίς, Θεσσαλονίκη).

Για τη διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας επιλέχθηκαν τρεις αγροτικές κοινότητες από κάθε ζώνη με κριτήριο το πληθυσμιακό τους μέγεθος, το οποίο ορίστηκε στους 400 με 1000 κατοίκους (απογραφή 2001), ώστε να ανταποκρίνεται στα μέσα πληθυσμιακά μεγέθη της περιοχής έρευνας. Το υλικό του παρόντος άρθρου στηρίχτηκε σε ποιοτικές ερευνητικές μεθόδους, με έμφαση στη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης (Ιανουάριος- Μάρτιος 2010), η οποία επέτρεψε τη σε σημαντικό βαθμό σύλληψη και κατανόηση «από τα μέσα» του κοινωνικού, πολιτισμικού και οικονομικού γίγνεσθαι στην περιοχή έρευνας και, κατ' επέκταση, τη σε βάθος διερεύνηση των σχέσεων και των συμπεριφορών των τοπικών δρώντων αναφορικά με τους ερευνητικούς στόχους. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης μεθοδολογίας πραγματοποιήθηκαν ατομικές ημι-δομημένες συνεντεύξεις βάθους, σε 25 νέους σε ηλικία αγρότες, ενταγμένους ή όχι στο πρόγραμμα «Νέοι Αγρότες», αλλά και σε νέους που διερευνούσαν τη δυνατότητα εγκατάστασής τους στη γεωργία. Η αναζήτηση και ο εντοπισμός των συγκεκριμένων κοινωνικών δρώντων έγινε μέσω πληροφορητών κλειδιά (πρόεδρος αγροτικού συνεταιρισμού, γραμματέας κοινότητας, κ.λπ.) και με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας, με κριτήρια επιλογής το κοινωνικο-παραγωγικό τους προφίλ, την επιχειρηματική τους δράση, την παραγωγική τους δυναμική, τα οδοιπορικά ζωής ανάμεσα στον αγροτικό και αστικό χώρο, την ένταξή τους ή όχι στο πρόγραμμα «Νέοι Αγρότες». Σημειώνεται δε ότι κατά την επεξεργασία του ερευνητικού υλικού αξιοποιήθηκε το σύνολο

των συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν. Στο παρόν κείμενο παρατίθενται επιλεγμένα αποσπάσματα, έτσι ώστε να αντιπροσωπεύεται το σύνολο των αγροτών που συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα.

4. ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ, ΤΑΥΤΟΤΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ, ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΕΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗΣ

Ανιχνεύοντας τον χώρο παραγωγής

Η διαδρομή από την πόλη της Θεσσαλονίκης προς το νομό Κιλκίς, μέσω του ομώνυμου εθνικού δρόμου, μόνο ανιαρή δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εκείνη την ημέρα του Ιανουαρίου του 2010 που η ερευνητική ομάδα βρισκόταν στο πεδίο. Σε όλο το μήκος της διαδρομής τρακτέρ, ρυμούλκες, αγροτικά φορτηγά, αλλά και περιπολικά της αστυνομίας αποτελούσαν μέρος του σκηνικού των αγροτικών κινητοποιήσεων που είχαν εκδηλωθεί σχεδόν ένα μήνα πριν σε όλη τη χώρα.² Το ντεκόρ συμπλήρωναν ομάδες αγροτών συγκεντρωμένες στις μεγάλες οδικές διασταυρώσεις κάτω από καταλύματα από νάιλον και ξύλο, τα οποία οι ίδιοι είχαν πρόχειρα κατασκευάσει για να προφυλαχτούν από το κρύο και τη βροχή.

Αγροτικός ο χαρακτήρας της περιοχής με μεγάλο αριθμό γεωργικών εκμεταλλεύσεων, τόσο εντατικής όσο και εκτατικής γεωργίας, καθώς και δυναμικής εκσυγχρονισμένης (σταβλισμένης) κτηνοτροφίας που συνυπάρχουν με σύγχρονες γαλακτοβιομηχανίες. Ειδικά η αρδευόμενη περιοχή βρισκόταν για πολλά χρόνια σε τροχιά έντονης παραγωγικής ανάπτυξης και υψηλών γεωργικών εισοδημάτων, άμεσα συνδεδεμένων με την καλλιέργεια του καπνού αμερικάνικου τύπου και των συνεπακόλουθων κοινοτικών επιδοτήσεων. «*Τα καπνά κράτησαν τον κόσμο στην περιοχή και μέχρι πριν πέντε χρόνια τα χωριά ζούσαν πλουσιοπάροχα*», μας αναφέρουν οι αγρότες. Συγκεντρωμένοι στο καφενείο, δεν χάνουν την ευκαιρία να εκδηλώσουν προβληματισμούς και ανησυχίες για τις αλλαγές του σήμερα. Ο λόγος τους νοσταλγικός και συνάμα έντονα αυτοπροσδιοριστικός αναδεικνύει τη διαφορετικότητά τους από «έτερους» αγρότες γειτο-

2. Για τα βασικά αιτήματα των αγροτών τότε, παραπέμπουμε <http://www.voria.gr/index.php?module=news&func=display&sid=9533> και <http://www.tanea.gr/ellada/article/?aid=4555342>

νικών περιοχών, με όρους παραγωγικής και οικονομικής υπεροχής: «*πήγαινες στο Πολύκαστρο που είναι πέντε φορές μεγαλύτερο και δεν έβλεπες τον κόσμο που είχε το χωριό μας με δέκα μαγαζιά ταβέρνες, καφετέριες και να δουλεύουν όλα. Να φανταστείς ότι στις Βουξέλλες τα χωριά μας τα είχαν σημαδεμένα στο χάρτη για τα πολύ υψηλά εισοδήματα ανά παραγωγή*». Όταν η οικονομική ευμάρεια έφτασε στο αποκορύφωμά της, το καζίνο στην απέναντι πλευρά των συνόρων θα έχει αποπερατωθεί, ανοίγοντας τις πύλες του για τους κατοίκους της περιοχής. Άλλη μια απόδειξη, όπως λένε οι ντόπιοι, για το χρέιμα που έρρεε στην περιοχή τους, «*...γιατί τα καζίνο οι έξυπνοι δεν τα κατασκευάζουν όπου να 'ναι, αλλά μόνο εκεί που υπάρχουν φράγκα*». Απότοκες της περιόδου εκείνης, μοντέρνες διώροφες κατοικίες, ακριβά αυτοκίνητα, σύμβολα ευημερίας αυτού του πρόσφατου παρελθόντος, αλλά και σύγχρονα ξηραντήρια, αποθήκες, τεχνολογικός εξοπλισμός και ογκώδη τρακτέρ πολλών ίππων, υπολείμματα παραγωγικής ακμής και πλούτου.

Από την άλλη, αρκετοί από τους νέους της περιοχής έρευνας αξιοποίησαν το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο παροχής κινήτρων για την ανάπτυξη αγροτικών περιοχών και εντάχθηκαν κατά την πρώτη δεκαετία του 2000 στο πρόγραμμα Νέων Αγροτών κάνοντας χρήση των σχετικών διατάξεων του κανονισμού 1257/99. Οι προϋποθέσεις, όπως αυτές ορίζονταν στον εν λόγω κανονισμό, αφορούσαν στους νέους, άνδρες και γυναίκες κάτω των 40 ετών, χωρίς προηγούμενη επίσημη άσκηση του γεωργικού επαγγέλματος και προέβλεπαν, ανάμεσα σε άλλα, και εφάπαξ χρηματική προμολογία πρώτης εγκατάστασης και δημιουργίας γεωργικής εκμετάλλευσης. Η συγκεκριμένη πολιτική στόχευε στην προσέλκυση νέου ηλικιακά ανθρώπινου δυναμικού σε περιοχές της υπαίθρου με σκοπό την ανανέωση του πληθυσμού και την ευρύτερη κοινωνική αναπαραγωγή. Η ευμάρεια που δημιούργησε η καλλιέργεια του καπνού αμερικάνικου τύπου στην περιοχή προσήλκυσε αρκετούς από τους νέους της περιοχής, οι οποίοι είχαν πρότερα μεταναστεύσει προς τα αστικά κέντρα, να επιστρέψουν και να αξιοποιήσουν το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο.

Πέντε χρόνια μετά, η ευρύτερη περιοχή βιώνει μια μεταβατική περίοδο, καθώς η αναμόρφωση της ΚΑΠ, με τη διακοπή της καλλιέργειας των καπνών, έχει επιφέρει παραγωγικά αδιέξοδα και οικονομικούς κραδασμούς. Οι όποιες παραγωγικές βεβαιότητες, εισοδηματικές εξασφαλίσεις και ισορροπίες είχαν επιτευχθεί ανατρέπονται, και τη θέση τους παίρνουν η ανασφάλεια, η αβεβαιότητα, αλλά

και ο φόβος για την επιβίωση των αγροτικών τους νοικοκυριών καθώς, όπως οι ίδιοι λένε, *«με τις αλλαγές στην Ευρωπαϊκή Ένωση δεν ξέρουμε τι θα ξημερώσει για το μέλλον της γεωργίας στην περιοχή»*. Από κοντά και η πρόσφατη οικονομική κρίση (2009) που επιτείνει το κλίμα ανασφάλειας και εδραιώνει συναισθήματα καχυποψίας απέναντι στις υποσχέσεις της επίσημης πολιτείας, *«λεφτά υπάρχουν μας είχαν πει»*. Το εύρος και η δυναμική των εθνικών και υπερεθνικών πολιτικοοικονομικών εξελίξεων προκαλεί την έλευση μιας νέας περιόδου επιχειρηματικών ανακατατάξεων και παραγωγικών κλυδωνισμών, που για αρκετούς παραγωγούς αποτελεί ένα *«πολιτισμικό σοκ»*, καθώς καλούνται, σε σύντομο χρονικό διάστημα, να υπερβούν παγιωμένες και ισχυρά εδραιωμένες παραγωγικές νοοτροπίες και συμπεριφορές. Η προσαρμογή, με τους διαφαινόμενους νέους όρους της αγοράς, φαντάζει δύσκολη και δεν είναι λίγοι εκείνοι που επιλέγουν, μέσα από τη δυναμική συνδικαλιστική τους δράση (αποκλεισμοί δρόμων, τελωνείων, κ.λπ.), να διατηρήσουν και να υπερασπιστούν όσες βεβαιότητες μέχρι τότε τους επέτρεπαν όχι μόνο να ευημερούν, αλλά και να απολαμβάνουν την παραγωγική και οικονομική τους υπεροχή στην κλίμακα του τοπικού. Αξιοποιώντας τις επιδοτήσεις της νέας ΚΑΠ, οι οποίες ήταν αρκετά σημαντικές σε ορισμένες περιπτώσεις, κάποιοι, και συγκεκριμένα νέοι σε ηλικία παραγωγοί, έχουν αρχίσει ήδη να πειραματίζονται με άλλες καλλιέργειες, όπως η ροδιά, που παρουσιάζει αυξητικές στρεμματικές τάσεις με ευοίωνες προοπτικές, σε τέτοιο βαθμό που ήδη ο καπνοπαραγωγικός συνεταιρισμός σε μια από τις κοινότητες της περιοχής (Τούμπας) μετατράπηκε σε ροδοπαραγωγικό συνεταιρισμό. Άλλοι επένδυσαν στη σταβλισμένη κτηνοτροφία, ενώ κάποιοι άλλοι στρέφονται και προς τα κηπευτικά, καλλιεργώντας αρκετά και διαφορετικά είδη *«για να διασπείρουμε τον κίνδυνο»*, όπως λένε, *«τουλάχιστον να κερδίσουμε από μια καλλιέργεια αν χάσουμε από τις υπόλοιπες»*. Αυτές οι παραγωγικές στρατηγικές και οι νέες καλλιεργητικές επιλογές φέρνουν τους παραγωγούς αντιμέτωπους με γνώριμες αλλά και νέες διαχειριστικές - οικονομικές προκλήσεις ως προς τη λειτουργία των εκμεταλλεύσεών τους (ο ρόλος των μεσαζόντων-εμπόρων, αποκλίσεις στις τιμές των προϊόντων ανάμεσα στον παραγωγό και τον καταναλωτή, εισαγωγές από τρίτες χώρες, έλλειψη ρευστότητας χρήματος στην αγορά κ.λπ.).

Οι μικρές και μεγάλες οδύνες των οδοιπορικών ζωής στο χωράφι και την πόλη

Κομβικό ρόλο στην επιλογή των νέων αγροτών να ασχοληθούν με το γεωργικό επάγγελμα και να επενδύσουν στη γεωργία διαδραμάτισαν οι ευρύτερες στρατηγικές της οικογένειας, τόσο για εκείνους που εντάχθηκαν στον κανονισμό, όσο και για εκείνους που δεν έκαναν χρήση του συγκεκριμένου μέτρου. Ο Ν. είναι ένας νέος αγρότης, 32 ετών, ανύπαντρος, που εντάχθηκε στο Πρόγραμμα έπειτα από επαγγελματικές περιπλανήσεις στην πόλη της Θεσσαλονίκης:

«Στη Θεσσαλονίκη έκανα διάφορες δουλειές, κούραση και το αφεντικό από πάνω. Στο χωριό δεν έμεινα γιατί δεν μου πολυάρεσαν τα χωράφια. Ήταν εποχή που όλοι πήγαιναν στην πόλη για καλή ζωή. Κάποια στιγμή έμεινα χωρίς δουλειά. Ήταν τότε που βγήκε το πρόγραμμα και ο πατέρας μου είπε, έλα να ασχοληθείς με τα χωράφια, δίνουν 15.000 ευρώ. Δεν είχαμε πολλά χωράφια, μου νοίκιασε μερικά για να βγαίνουν οι ΜΑΕ. Μπήκα με λίγα καπνά, λίγα σπανάκια... Σήμερα δύσκολα βγαίνει το μεροκάματο. Δουλεύω και γκαρσόνι σε ταβέρνα άμα με φωνάξουν και ο πατέρας βοηθάει στα κτήματα. Αν τα πράγματα δυσκολέψουν θα επιστρέψω στην πόλη και στο μεροκάματο. Δεν αξίζει τόση ταλαιπωρία».

Διαφορετική είναι η περίπτωση του Μ. 35 ετών παντρεμένος. Εργαζόταν για χρόνια στο Κιλκίς και αποφάσισε να επιστρέψει και να αναλάβει την οικογενειακή εκμετάλλευση, χωρίς όμως να ενταχθεί στο Πρόγραμμα. Ο ίδιος αναφέρει:

«Στην πόλη, κρίση και ανεργία. Από την άλλη είχα 100 στρέμματα ποτιστικά, περιουσία καλή. Επέστρεψα και μου τα έγγραψε όλα ο πατέρας μου με τη συμφωνία ότι εκείνος τέρμα από δουλειές και πρωτοβουλίες. Ήθελα να έχω ελευθερία κινήσεων και ν' αποφασίζω μόνος μου, γιατί η παλιά γενιά τα βλέπει αλλιώς. Θέλει να μένει στις σίγουρες καλλιέργειες και να μη ρισκάρει. Μπήκα σε σχέδιο βελτίωσης και επένδυσα στα ρόδια, και κάνω δοκιμές με αρωματικά. Καλά πάω αλλά πρέπει να κνηγιάς τη δουλειά. Στο πρόγραμμα νέων δεν μπήκα, πολλή ψευτιά, όλα εικονικά και ένας ολόκληρος κόσμος χωρίς να είναι αγρότες έτρεχε για την προμοδότηση».

Αντίστοιχη περίπτωση νέου αγρότη, που δεν εντάχθηκε στο Πρόγραμμα, αποτελεί και η περίπτωση του Χ. Πρόκειται για έναν νέο 35

ετών, δυναμικό αγρότη που δεν έφυγε από την περιοχή και διαδέχτηκε τον πατέρα του στη γεωργική εκμετάλλευση.

«Με το Πρόγραμμα σκορπίστηκαν χρήματα σε άσχετους με τη γεωργία. Είμαι κατ' αποκλειστικό επάγγελμα αγρότης, κάνω επενδύσεις στη γεωργία και όμως αποκλείστηκα. Συμμετέχω σε ομάδα παραγωγών, ψάχνουμε νέες καλλιέργειες, όπως η ροδιά. Όλα με ρίσκο. Χωρίς ρίσκο, δεν προχωράς. Αλλά η γενιά του πατέρα μου δε ρίσκαρε, γιατί ήταν εφησυχασμένη στα καπνά και στις επιδοτήσεις. Πολλές φορές όταν λέω θα κάνω αυτό, θα ψάξω εκείνο, ο πατέρας στραβώνει λέγοντας “μην μπλέκεις, κάτσε στ' αυγά σου”. Με συντηρητισμό όμως δεν προχωράς. Ευτυχώς που τα χωράφια γύρισαν στ' όνομά μου και αποφασίζω εγώ. Αν είχε να κάνει ακόμα ο πατέρας μου, με τα ροδιά δε θα ξεκίναγα. Φοβόταν το ρίσκο, μη χάσουμε τα λεφτά μας».

Ορισμένες από τις παραπάνω περιπτώσεις αφορούν εκείνους τους νέους που έφυγαν κατά τις αρχές περίπου της δεκαετίας του 1990, θέλοντας να απεμπλακούν από τον αγροτικό χώρο (εργασιακά) και να αποκτήσουν μια ταυτότητα μέσα από την απασχόλησή τους σε μια άλλη δουλειά στην πόλη.³ Η επιστροφή για κάποιους από αυτούς έγινε κάτω από τα αδιέξοδα της ανεργίας και των συνθηκών εργασίας στο αστικό περιβάλλον (υπάλληλοι, άσχημες συνθήκες, εξουσία του εργοδότη κ.λπ.) και τους οδηγεί ευκαιριακά να αξιοποιήσουν την πρόκληση του προγράμματος των Νέων Αγροτών και να μπουν με βάση τη συλλογιστική τους σε κάτι που είναι πιο υποστηρικτικό (από άποψη βιωμάτων, από άποψη διατήρησης των παραγωγικών δεσμών – Σαββατοκύριακα με σπορές και οργώματα, από άποψη της ήδη υπάρχουσας οικογενειακής υποδομής) σε σχέση με την αγορά εργασίας στην πόλη που διέρχεται κρίση. Από

3. Θα πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι οι περιπτώσεις των τριών νέων στις οποίες αναφερθήκαμε –αλλά και οι υπόλοιπες που θα εξεταστούν– σε καμία περίπτωση δεν θεωρούνται αντιπροσωπευτικές. Είναι, ωστόσο, ενδεικτικές, καθώς αναδεικνύουν ποικιλόμορφες διαστάσεις των οδοιπορικών ζωής των κοινωνικών υποκειμένων και των βιωματικών τους εμπλοκών στο αγροτικό επάγγελμα. Επίσης, σε καμία περίπτωση δεν υπονοείται ότι όλοι εκείνοι οι νέοι αγρότες που δεν εντάχθηκαν στο Πρόγραμμα λειτούργησαν περισσότερο συνειδητά σε σχέση με τους υπόλοιπους ως προς τις πραγματικές τους επιδιώξεις αναφορικά με τον εκσυγχρονισμό των εκμεταλλεύσεών τους. Εξάλλου, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, δεν λείπουν οι περιπτώσεις παραγωγών που εντάχθηκαν στο Πρόγραμμα και παράλληλα αξιοποίησαν και σχέδια βελτίωσης, δίνοντας καινοτόμα δυναμική στις εκμεταλλεύσεις τους.

την άλλη, διαφαίνεται ότι το πλαίσιο των συσχετισμών ως προς τις αποφάσεις που λαμβάνονται και η άμεση εμπλοκή ή όχι των άλλων μελών της οικογένειας, και ειδικά του πατέρα, ως προς τις παραγωγικές επιλογές των νέων αγροτών, αλλά και ως προς τις επιδόσεις της οικογενειακής εκμετάλλευσης είναι κομβικής σημασίας.

Οι προσπάθειες των νέων αγροτών, είτε ως ενταγμένων στο Πρόγραμμα είτε όχι, να αναδιαρθρώσουν τις καλλιέργειές τους και να δημιουργήσουν μια βιώσιμη οικογενειακή εκμετάλλευση, παρόλο που σε αρκετές περιπτώσεις πλαισιώνονται υποστηρικτικά από το στενό οικογενειακό περιβάλλον, τόσο σε επίπεδο συν-αποφάσεων όσο και σε επίπεδο εργασιακής συνδρομής, συναντούν σημαντικά προβλήματα και πολιτισμικά αδιέξοδα. Ακόμα και αυτή η ίδια η εμπλοκή και συνδρομή των μελών της οικογένειας (ειδικά του πατέρα) ως προς τη βελτίωση των παραγωγικών δομών της οικογενειακής εκμετάλλευσης, αρκετά συχνά δεν απαντά στις προσωπικές προσδοκίες, αναζητήσεις, αξίες, αντιλήψεις, ιδεολογίες και πολιτισμικά πρότυπα των νέων αγροτών.

Από την άλλη, δεν είναι λίγες εκείνες οι περιπτώσεις όπου, όχι το Πρόγραμμα αυτό καθαυτό, αλλά το πλαίσιο εφαρμογής του προκάλεσε στρεβλώσεις, δημιούργησε διχοτομικές καταστάσεις, υποθήκευσε κάθε επιχειρηματικού τύπου προοπτική και ακύρωσε παραγωγικές επιλογές και στρατηγικές. Σχετικές με τους παραπάνω προβληματισμούς είναι οι περιπτώσεις εκείνων των παραγωγών που ανέλαβαν ως αρχηγοί-διάδοχοι την οικογενειακή εκμετάλλευση είτε επιστρέφοντας από την πόλη, είτε παραμένοντας στην αγροτική κοινότητα χωρίς να φύγουν ποτέ από αυτή. Ο Γ. 38 ετών, με καταγωγή από τα πεδινά χωριά της περιοχής, ανήκει σ' εκείνη την κατηγορία ανθρώπων που άφησαν την πόλη για να ζήσουν στο χωριό και να απασχοληθούν επαγγελματικά στη γεωργία, με κίνητρο την ένταξή του στο πρόγραμμα. Μετά το στρατιωτικό σπούδασε στη Θεσσαλονίκη σε μια σχολή μηχανικών αυτοκινήτων, βρίσκοντας παράλληλα εργασία σε μια μεγάλη αντιπροσωπεία εργοστασιακών μηχανημάτων, όπου εξελίχθηκε σε αρχιμηχανικό. Στο διάστημα αυτό παντρεύτηκε, απέκτησε τρία παιδιά, αλλά ποτέ δε διέκοψε τους δεσμούς με το χωριό και την πατρογονική γη, αφού κάθε Σαββατοκύριακο επισκεπτόταν τους δικούς του για να συμβάλει στις αγροτικές εργασίες. Η επιλογή να επιστρέψει πίσω οικογενειακώς –παραιτούμενος από την εργασία του– και να ασχοληθεί επαγγελματικά με τη γεωργία ήταν διακαής πόθος του για χρόνια.

«Στην πόλη δεν άντεχα, ήθελα να επιστρέψω. Ένας φίλος που ασχολείται με τα πολιτικά πράγματα εδώ, μου είπε για το Πρόγραμμα. Ο πατέρας μου μεγάλωνε πια. Δεν το πολυσκέφτηκα, μπήκα στο πρόγραμμα και έκανα “σχέδιο βελτίωσης” με επένδυση 123.000 ευρώ σε χωράφια, τρακτέρ 120 ίππων, εγκαταστάσεις-ξηραντήρια, μηχανήματα. Όλα αυτά με την προοπτική του καπνού, αλλά ο καπνός ξαφνικά σταμάτησε. Πώς σταμάτησε; Οι υπεύθυνοι δεν το ήξεραν; Γιατί δεν μας ενημέρωσαν; Αν το ήξερα, δε θα ξεκινούσα. Σήμερα εγκλωβισμένος ψάχνω νέες καλλιέργειες. Και πες ότι βρίσκω, όπως οι ροδιές. Τα μηχανήματα τι να τα κάνω; Για τα δέντρα αρκεί ένα τρακτεράκι, το θηρίο 120 ίππων που αγόρασα τι να το κάνω με το πετρέλαιο στα ύψη; Ρημάζει στην αποθήκη. Και έχω και τη σύζυγο και με το δίκιο της- που λέει, τι γίνεται; Δεν τα βλέπω καλά τα πράγματα. Αλλιώς μας τα υπολόγιζες όταν φεύγαμε από Θεσσαλονίκη. Μπορώ εγώ να της πω, πάρε τα παιδιά και γυρνάμε πίσω γιατί έκανα λάθος;».

Σε αντίθεση με το οδοιπορικό ζωής του Γ., ο Ν. είναι 34 ετών, ανύπαντρος, δεν έφυγε από το χωριό του και δεν αποχώρησε ποτέ από την πατρική εστία. Με το πέρας των σπουδών του στο λύκειο, ακολούθησε την επιταγή στήριξης της οικογενειακής εκμετάλλευσης, η οποία είχε ήδη αρχίσει από τα εφηβικά του χρόνια, συντασσόμενος πλήρως με ένα γονεϊκό σχέδιο, θεμελιωμένο στην ανάγκη ενίσχυσης της οικογενειακής εκμετάλλευσης και διαιώνισης της πατρικής περιουσίας, αξιοποιώντας και αυτός το πρόγραμμα Νέων Αγροτών.

«Στα χωράφια είμαι από παιδί. Ήθελα όμως να κάνω και κάτι άλλο στη ζωή μου, να φύγω ή να σπουδάσω. Αν με άφηναν οι δικοί μου, θα έφευγα. Υπήρχαν και τα χωράφια της οικογένειας 150 στρέμματα, μεγάλη περιουσία. Τα ξεκίνησε ο παππούς, τα πήρε ο πατέρας και σήμερα είναι μια κατάσταση δυνατή που πρέπει να κρατήσω. Εδώ τα κρατάνε αυτά, τα χωράφια στον γιο, η τιμή της οικογένειας και τέτοια. Η χαρά του πατέρα είναι να παντρευτώ και να του κάνω εγγόνι. Είναι η συνέχεια. Αλλά οι γυναίκες δεν παντρεύονται αγρότη. Ή το θεωρούν υποτιμητικό ή φοβούνται ότι θα τις ελέγχουν τα πεθερικά. Ε, μπορεί να φταίνε και οι γονείς που θέλουν να έχουν λόγο στην επιλογή της νύφης. Ξέρεις, αυτά που λένε στα χωριά, το παιδί μου με αυτή την περιουσία μην πάρει όποια κι όποια. Και έχεις και τα σχόλια των συγγενών ότι θα μείνεις γεροντοπαλικάρο. Πάντως, από δουλειά πάμε καλά. Μπήκα στο Πρόγραμμα, και σε σχέ-

διο βελτίωσης και ο πατέρας από κοντά. Εντάξει, δεν είναι όλα ρόδινα, υπάρχουν κόντρες. Έχω ιδέες για τα χωράφια, αλλά δεν κάνω πολλά πράγματα γιατί εκείνος έχει τη δική του γνώμη, δοκιμασμένη και σίγουρη, όπως λέει. Εδώ που τα λέμε, άλλα τα μυαλά των νέων και άλλα των ηλικιωμένων. Δεν του χαλάω χατίρι γιατί ξέρω πόσο δούλεψε και τίποτα δε μου έλειψε».

Σε αντίθεση με την περίπτωση του Γ., ο Ν., 33 ετών και επίσης ανύπανδρος, μετά από χρόνια περιπλάνησεων στην πόλη, αποφάσισε να επιστρέψει στην ορεινή ζώνη από όπου κατάγεται και να επενδύσει στην κτηνοτροφία, συστήνοντας σύγχρονη αγελαδοτροφική μονάδα, αξιοποιώντας τόσο το πρόγραμμα Νέων Αγροτών, όσο και αντίστοιχο «σχέδιο βελτίωσης». Η συγκεκριμένη απόφαση προέκυψε εξαιτίας δεδομένων γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών της ορεινής ζώνης, όπως η στενότητα επαρκούς και γόνιμης γης, το ψυχρό κλίμα κ.λπ., που, αν εξέλιπαν, ενδεχομένως να επέτρεπαν μια διαφορετικού τύπου παραγωγική επένδυση. Ο ίδιος, μέσα από μια ξενάγηση στις εγκαταστάσεις της κτηνοτροφικής του μονάδας, αναφέρεται στις κομβικές βιωματικές πτυχές της προσωπικής του πορείας. Τον συναντήσαμε αρκετές φορές στην επιχείρησή του, αλλά και σε μια από τις σπάνιες βραδινές του εξόδους στο μικρό ταβερνάκι του χωριού του. Η παρουσία του προκάλεσε και κάποια σχόλια από ορισμένους θαμώνες που κάθονταν στα διπλανά τραπέζια, αναφορικά με την επιστροφή του στο χωριό και την επιχειρηματική του δράση, τα οποία έτυχε να ακούσουμε:

Θαμώνας Α: *«Καιρό είχαμε να δούμε το Ν. στη ταβέρνα»*

Θαμώνας Β: *«Εμ, τα ζωντανά θέλουν περιποίηση συνέχεια.*

Πού να βρει χρόνο; Έμαθα ότι καλά τα πάει».

Θαμώνας Α: *«Καλό που γύρισε και έγινε τσομπάνης; Και κάτσε ντε, να δούμε θα αντέξει με την κρίση;»*

Ν. «Ήμουν Θεσσαλονίκη τρία χρόνια σε διάφορες δουλειές. Επέστρεψα πίσω. Μπήκα στο Πρόγραμμα και έκανα “σχέδιο βελτίωσης”. Έφτιαξα μονάδα με 200 ζώα και πουλώ γάλα στη Χ. γαλακτοβιομηχανία. Οι προδιαγραφές όμως για τη μονάδα με οδήγησαν στο δάνειο από τράπεζα και η εταιρία πίεξε για καλύτερη ποιότητα γάλακτος, χωρίς μικρόβια. Ξανά-μανά χρήματα για μηχανήματα. Μετά έφαγα πρόστιμα για ποσοτώσεις. Εμείς αυτά δεν τα ξέραμε, ούτε μας τα είπαν στα μαθήματα του Προγράμματος. Ό,τι έμαθα

το έμαθα από τις σφαλιάρες που έφαγα. Ζώα μου πέθαιναν από αρρώστιες. Μπελάδες, χαμένος χρόνος και χρήματα. Και οι γεωπόνοι της Διεύθυνσης άφαντοι. Τους παρακάλαγα να έρθουν. Λεφτά λοιπόν σε ιδιώτες να κάνω τη δουλειά μου. Εντάξει, βγάξω ένα καλό εισόδημα, αλλά αυτό ισοφαρίζει τη χασούρα μου μετά από κόπο, τρέξιμο και μεγάλη γραφειοκρατία. Αν μου 'λεγε κάποιος ξεκίνα τώρα, δεν υπάρχει περίπτωση. Όμως τα τελευταία χρόνια τα πράγματα δυσκολεύουν, φέτος πούλησα με 5 λεπτά λιγότερα το λίτρο, τα κοστολόγια ανεβαίνουν, η γαλακτοβιομηχανία αρχίζει και πληρώνει με δημνιαίες επιταγές, τα δάνεια τρέχουν. Δε θέλει και πολύ να την πατήσεις και θα λένε ο αποτυχημένος. Τώρα δεν μπορώ να κάνω πίσω».

Αυτές οι μικρές και μεγάλες οδύνες του προσωπικού κοινωνικο-επαγγελματικού ταξιδιού του Ν. δε μένουν αθέατες και άγνωστες στο τοπικό γίγνεσθαι. Προβάλλονται στη συνείδηση και σκέψη άλλων υποψήφιων νέων επενδυτών και αποκωδικοποιούνται ως μελλοντικό βίωμα και ως προοπτική. Ο Α., 35 ετών κατάγεται από την ίδια ορεινή ζώνη με τον Ν. Ήρθε από τη Θεσσαλονίκη, όπου εργάζεται ως υπάλληλος σε μια εταιρεία μεταφορών, προκειμένου να διερευνήσει τις προοπτικές επιστροφής του και εγκατάστασης μέσα από την επαγγελματική ενασχόληση με τη γεωργία.

«Σκέφτηκα τα προγράμματα που υπάρχουν, μήπως επιστρέψω στο χωριό. Καλύτερα να είσαι αφεντικό στη δική σου δουλειά. Κοίταξα το πρόγραμμα για τους νέους, αλλά η περιοχή είναι ορεινή και άγονη και μόνο κτηνοτροφία φτιάχνεις. Αλλά βλέπω τι τράβηξε ο Ν., που έχουμε συγγένεια. Χρειάζονται κεφάλαια και σίγουρα δάνειο, αλλιώς δε βγαίνει. Είναι και οι υπηρεσίες που σε βάζουν σε μπελάδες. Μεγάλα ζόρια και μεγάλο ρίσκο. Αποφάσισα να μη ρισκάρω, να επιστρέψω στη μεταφορική και να έχω το νου μου μήπως προκύψει κάτι άλλο».

Περί ρευστότητας της ταυτότητας ο λόγος

Οι περιπτώσεις που παρουσιάστηκαν μέσα από την ανάλυση του ερευνητικού υλικού αναδεικνύουν διαφορετικές εκφάνσεις και προσαρμογές του αγροτικού βίου των νέων αγροτών στο σύγχρονο πλαίσιο αναδιάρθρωσης της υπαίθρου. Για κάποιους, η επιστροφή στην ύπαιθρο και η ένταξη στο αγροτικό επάγγελμα παραπέμπει

σε μια ισχυρή παραστασιακή ταύτιση με παγιωμένες παραγωγικές νοοτροπίες, βαθιά και χρόνια εγγεγραμμένες στις συνειδήσεις και στις ιδεολογίες των κοινωνικών υποκειμένων. Για κάποιους άλλους, παραπέμπει σε μια οικεία πολιτισμική συνάφεια σχετική με την αναγκαιότητα διαφύλαξης και συνέχισης ενός συγκεκριμένου πατριικού προτύπου διαδοχής της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Ενώ σε κάποιους τρίτους είναι άμεσα συνυφασμένη μ' ένα ιδιόμορφο αμάλγαμα πρόσφορων επιχειρηματικών ευκαιριών και στρατηγικών ανάκαμψης, αλλά ταυτόχρονα και δομικών στρεβλώσεων, θεσμικών α-συνεχειών με εγγενή τα χαρακτηριστικά της οδύνης και της δυσφορίας για κάποιες από τις δημόσιες πολιτικές. Σε κάθε περίπτωση, η εφαρμογή των πολιτικών για την ανάπτυξη της υπαίθρου και οι όποιες κοινωνικο-επαγγελματικές, επιχειρηματικές και παραγωγικές δράσεις των νέων αγροτών διαμεσολαβούνται από ένα πλήθος κοινωνικο-πολιτισμικών δεσμεύσεων, ηθικών εξαρτήσεων, ιδεολογικών παραμέτρων και οικονομικών προκλήσεων της καθημερινής πραγματικότητας, που επηρεάζουν με τον ένα ή τον άλλον τρόπο τους όρους και τις διαδικασίες συμμετοχής ή ένταξής τους στο σύγχρονο περιβάλλον της υπαίθρου.

Θα μπορούσαμε, κατά συνέπεια, να υποστηρίξουμε ότι η παράθεση των παραπάνω εθνογραφικών περιπτώσεων μας επιτρέπει να διακρίνουμε τρεις βασικές κατηγορίες νέων που σχετίζονται με το αγροτικό επάγγελμα. Η πρώτη κατηγορία αφορά όσους εντάχθηκαν στο Πρόγραμμα, η δεύτερη όσους δεν εντάχθηκαν, ενώ η τρίτη κατηγορία αφορά όσους δεν είναι αγρότες, διερευνούν όμως τις προοπτικές να γίνουν. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν εκείνοι οι οποίοι διαδέχθηκαν την αρχηγία της οικογενειακής εκμετάλλευσης είτε επιστρέφοντας από την πόλη, είτε παραμένοντας στην αγροτική κοινότητα. Στο πλαίσιο αυτό εντοπίζεται ένας συσχετισμός ως προς τη ρευστότητα της ταυτότητάς τους, μέσω τριών κοινωνικο-πολιτισμικών διαστάσεων: α) ρευστότητα ως προς την επιχείρηση που διαδέχονται, β) ρευστότητα ως προς τη συμβολική διαδοχή, γ) ρευστότητα ως προς την ανδρική και συζυγική ταυτότητα.

Σχετικά με την πρώτη διάσταση (ρευστότητα ως προς την επιχείρηση που διαδέχονται), ορισμένοι νέοι διαδέχονται μια οικογενειακή εκμετάλλευση μέσω του σχήματος γιος – διάδοχος – νέος αγρότης έτσι ώστε η είσοδός τους στην επιχειρηματική δράση να επιτρέπει τη δημιουργία ενός θετικού λογιστικού πρόσημου μέσα στην οικογένεια. Όμως η αλλαγή του θεσμικού πλαισίου θέτει αναπάντεχα

το νέο γεωργό σε διχοτομικές και αδιέξοδες καταστάσεις, επιτείνοντας τη ρευστότητα στο πλαίσιο της οποίας ένα κληροδοτημένου τύπου κοινωνικο-οικονομικό και τεχνολογικό κεφάλαιο μεταβιβάζεται σε κάποιον που του είναι δύσκολο να το διαχειριστεί. Με λίγα λόγια, εκείνος ο παραγωγός που εντάχθηκε στο πρόγραμμα Νέων Αγροτών δεσμευόμενος να παράξει καπνό, βρέθηκε μετά από λίγο χρονικό διάστημα παγιδευμένος με ένα πλεόνασμα υλικοτεχνικής υποδομής (και μάλιστα αιχμής), χωρίς κανένα παραγωγικό αντίκρυσμα, καθώς απώλεσε εκείνον τον παραγωγικό πόρο (καπνά) που θα καλλιεργούσε και μέσω του οποίου η σχετική αίτησή του στο Πρόγραμμα είχε εγκριθεί (Καμπέρης, 2013). Στο πλαίσιο αυτό, αναμφισβήτητα προκύπτει και η διάσταση της εμπλοκής των αγροτών σ' ένα εξαιρετικά σύνθετο και συχνά αδιόρατο μηχανισμό πολιτικού καιροσκοπισμού (τόσο σε τοπικό όσο και σε υπερ-τοπικό επίπεδο), που ενίσχυσε τη ρευστότητά της εν λόγω επιχειρηματικής ταυτότητας (Γκιζέλης, 2011· Λουλούδης και Μαραβέγιας, 2000· Bika, 2007).⁴ Μια ρευστότητα που φαίνεται να επιτείνεται περαιτέρω, όταν το ανδρικό-συζυγικό σχέδιο περί επιστροφής και εγκατάστασης της οικογένειας στην ύπαιθρο φαίνεται να κλονίζεται στα μάτια της συζύγου, αφήνοντας ταυτοτικά έκθετο τον σύζυγο-πατέρα-αρχηγό της οικογενειακής εκμετάλλευσης.

Η ίδια ερμηνευτική προσέγγιση ως προς τη ρευστότητα της επιχειρηματικής ταυτότητας θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ισχύει και στην περίπτωση των παραγωγικών δράσεων στην ορεινή ζώνη της περιοχής έρευνας, όπου πράγματι εντοπίζεται ένας σημαντικός αριθμός επενδύσεων στην εκσυγχρονισμένη κτηνοτροφία. Έτσι, ενώ σε πρώτο χρόνο η ένταξη στο πρόγραμμα Νέων Αγροτών συν-

4. Πράγματι, ενώ φαίνεται να παρακμάζουν οι διάφορες πολιτικές επιδότησης γεωργικών προϊόντων (π.χ. καπνά), σε επίπεδο θεσμικών παρεμβάσεων και αρμόδιων υπηρεσιών δε λαμβάνεται καμία απολύτως μέριμνα ενημέρωσης. Ειδικά όσον αφορά στην περιοχή έρευνας, ιδιωτικά μελετητικά γραφεία ανέλαβαν όχι μόνο την τεράστια εκστρατεία ενημέρωσης των αγροτών για τις ευκαιρίες υπαγωγής τους στο πρόγραμμα, αλλά και όλο το βάρος διεκπεραίωσης των σχετικών αιτήσεων, κινητοποιώντας ένα υπεράριθμο ανθρώπινο δυναμικό (συμβολαιογράφους, λογιστές, γεωπόνους κ.λπ.). Την ίδια στιγμή λοιπόν που οι βασικές διαστάσεις της ΚΑΠ μετασχηματίζονται, το πλαίσιο εφαρμογής του κανονισμού στην περιοχή έρευνας δημιουργεί ένα ιδιόμορφο πολιτισμικό σύμπαν αγροτο-λαϊκών και μη έλλογων πεποιθήσεων περί φαντασιακής επαγγελματικής αγροτικής ενασχόλησης και επιχειρηματικότητας. Ειδικά για το ζήτημα της επιδοματικής πολιτικής στα καπνά βλ. Καμπέρης (2007).

δυσάζεται με την παραγωγική επένδυση και την ενθαρρυντική επανεποίηση σε μια μειονεκτική περιοχή, απαντώντας στα αιτήματα για κοινωνική ανασύνθεση της υπαίθρου, σ' ένα δεύτερο χρόνο όμως η βιωσιμότητα της επένδυσης και η προοπτική της δυναμικής της δείχνουν να κλονίζονται σημαντικά. Αυτό φαίνεται να συμβαίνει διότι, πέρα από την εκταμίευση των όποιων ενισχύσεων, οι σύγχρονες κτηνοτροφικές υποδομές απαιτούσαν πρόσθετα κεφάλαια, τα οποία αναζητήθηκαν μέσω του τραπεζικού δανεισμού. Πράγματι, στις συγκεκριμένες ζώνες η συνήθης παραγωγική κατεύθυνση που μπορεί να απασχολήσει τον παραγωγό για τις απαιτούμενες από το πρόγραμμα ώρες εργασίας (ΜΑΕ) είναι η κτηνοτροφία, καθώς στη γεωργική γη των ζωνών αυτών δεν μπορούν να καλλιεργηθούν δυναμικές (αρδευόμενες) καλλιέργειες. Σε αναλογία με εκείνους τους αγρότες της πεδινής ζώνης που «υποχρεώθηκαν» να προχωρήσουν σε εκτεταμένες επενδύσεις, οι νέοι αγρότες της ορεινής ζώνης δεσμεύτηκαν (έμμεσα μέσω του προγράμματος), να αποταθούν σε τραπεζικά ιδρύματα και να δεσμευθούν πιστωτικά προκειμένου ν' ανταποκριθούν στις ιδιαίτερες απαιτήσεις που προβλέπονται για τη χωροθέτηση των σχετικών μονάδων παραγωγής (ζωικό κεφάλαιο, εγκαταστάσεις, μηχανολογικός εξοπλισμός, κ.λπ.). Με αυτόν τον τρόπο όμως φαίνεται να δημιουργούνται συνθήκες υπονόμευσης των προοπτικών μας υγιούς παραγωγικής επαγγελματικής μονάδας. Αυτό, εξάλλου, δικαιολογεί και τη μεγαλύτερη δυσαρέσκεια που εκφράζουν οι συγκεκριμένοι παραγωγοί από το πρόγραμμα (συγκριτικά με τους παραγωγούς της πεδινής ζώνης), σχετικά με την επιλογή τους να ασχοληθούν επαγγελματικά με τη γεωργία: *«Το πρόγραμμα με ανάγκασε να χρεωθώ», «με κρατάει δέσμιος», «βοηθούν μόνο αυτούς που έχουν κεφάλαια», «αν τα ήξερα αυτά δεν θα έκανα το βήμα»*. Από την άλλη, οι ευρύτερες αλλά και ειδικότερες πολιτικές και υπηρεσιακές δομές δεν πλαισιώνουν υποστηρικτικά τη νέα παραγωγική δομή (ζητήματα άμβλυσης της γραφειοκρατίας, έλεγχος και ρύθμιση στο σύστημα της αγοράς, εκπαίδευση, έλεγχος των τιμών, αντιμετώπιση των καρτέλ των εμπόρων κ.λπ.) με τρόπο που να δημιουργούν μακροπρόθεσμες οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις αγροτικής ανάπτυξης. Παράλληλα, ο εγκλωβισμός του νέου επαγγελματία αγρότη στο κοινωνικό φαίνεσθαι, μέσα από τον κίνδυνο απόδοσης του στίγματος του αποτυχημένου σε κάθε επιχειρηματικό του στραβοπάτημα, επιτείνει περαιτέρω την όποια ρευστότητα της επιχειρηματικής ταυτότητας και, κατ' επέκταση,

δυνητικά απαξιώνει κάθε προσωπική και ηθική του υπόσταση στο πλαίσιο του τοπικού κοινωνικού γίνεσθαι.

Ως προς τη δεύτερη διάσταση της ρευστότητας (σχετικά με τη συμβολική διαδοχή στην οικογενειακή εκμετάλλευση), θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η μεταβίβαση μέρους του οικογενειακού κλήρου γεωργικής γης, κυρίως μέσω της ενοικίασης, αποτελεί σε αρκετές περιπτώσεις κομμάτι ενός ευρύτερου πολιτισμικού πλαισίου διαχείρισης της πατρικής περιουσίας σύμφωνα με τις κυρίαρχες γονεϊκές αντιλήψεις και νοοτροπίες. Η διασφάλιση της έγχειας περιουσίας περνά μέσα από τον πατρικό, κυρίως, έλεγχο και την επιτήρηση των συμπεριφορών του διαδόχου, καθώς οποιαδήποτε προσπάθεια αυτονόμησής του (π.χ. επιχειρηματικής, καταναλωτικής, κ.λπ.), εμπεριέχει τον κίνδυνο να θίξει τα συμφέροντα της οικογένειας και την ακεραιότητα του οικογενειακού κλήρου. Όπως πολύ χαρακτηριστικά λένε οι κάτοικοι των χωριών, *«εδώ πρέπει ο νέος να πάει 35 - 40 ετών για να του γράψει τα χωράφια ο πατέρας του, γιατί φοβάται μην τα φάει ο γιος στο καζίνο, ή κάνει λάθος κινήσεις και του τα φάνε οι τράπεζες. Μόνο όταν σιγουρευτεί ότι θα ακολουθήσει ο γιος αυτά που του έμαθε θα του τα γράψει»*. Στο βαθμό όμως που κάθε ατομική συμπεριφορά του διαδόχου υπόκειται στον έλεγχο και στους περιορισμούς που επιβάλλει η οικογενειακή συλλογικότητα, κάθε διαδικασία λήψης αποφάσεων των νέων διαδόχων ως προς ενδεχόμενες καινοτόμες πρακτικές της εκμετάλλευσης κινδυνεύουν ν' αποτελέσουν κενό γράμμα εξαιτίας των εν λόγω πολιτισμικών περιορισμών (Βεΐκου, 1998). Ενώ, λοιπόν, τυπικά προκύπτει μια διαδοχή, στο πλαίσιο των προϋποθέσεων του προγράμματος αυτή κινδυνεύει να καταστεί άκυρη λόγω των κυρίαρχων «εξουσιαστικών» σχέσεων στην οικογένεια και, κατ' επέκταση, στην παραγωγική διαδικασία.

Συναφής ως προς την παραπάνω ρευστότητα της συμβολικής διαδοχής είναι και η τρίτη ρευστότητα (ως προς την αντρική και συζυγική ταυτότητα) που και αυτή, μέσα από τα εθνογραφικά μας παραδείγματα, φαίνεται να είναι υποταγμένη στη συμβολική εξουσία του πατέρα (Vernier, 2001). Η συνύπαρξη, συγκατοίκηση και συν-διαχείριση της οικογενειακής εκμετάλλευσης με τους γονείς (ειδικά σε εκείνες τις περιπτώσεις που υπάρχει σημαντική γεωργική ιδιοκτησία), σε συνδυασμό με την πατρική επιθυμία περί διαιώνισης (μέσω γάμου στο χωριό και απογόνων) της οικογενειακής περιουσίας (ως κώδικα οικογενειακής τιμής), συνιστούν πολιτισμικές αναφορές κομβικής σημασίας για την οικογενειακή συλλογικότητα και την

αντρική ταυτότητα (Gefou-Madianou and Tountasaki, 2002). Συνάμα, όμως αποτελούν και πολιτισμική επιβάρυνση της γαμήλιας αγοράς, καθώς «υποχρεώνουν» τον υποψήφιο σύζυγο να ακολουθήσει ένα συγκεκριμένο γαμήλιο αναπαγωγικό πρότυπο, χάριν της τιμής και του ονόματος της οικογένειας, αλλά κυρίως χάριν της διαιώνισης μιας πατρικής περιουσίας που, για τους άμεσα εμπλεκόμενους, περιβάλλεται από μια ιερότητα, καθώς αποκτήθηκε μέσα από το μακροχρόνιο κάματο, τις αγωνίες και την εργασία των προγόνων. Είναι ενδεικτικό εξάλλου ότι, για όλες εκείνες τις περιπτώσεις που διερευνήσαμε, ο αριθμός των ανύπανδρων νέων αγροτών που συναντήσαμε συμπορεύεται και με τον αντίστοιχο αριθμό ενεργούς και ισχυρής πατρικής παρουσίας/συμβολής στη γεωργική εκμετάλλευση. Ως προς αυτό, είναι ενδεικτικές και οι αναφορές των ντόπιων: *«είμαστε μικρή κοινωνία και ξέρουμε πώς λειτουργεί το κάθε σπίτι και ποιος κάνει κουμάντο»*. Αυτό φαίνεται να λειτουργεί αποτρεπτικά για την προσέλκυση υποψήφιας νύφης, καθώς ο νέος αγρότης - διάδοχος καθίσταται δέσμιος της πατρικής/συμβολικής και οικονομικής εξουσίας, επιτείνοντας την ανασφάλειά του ως άγαμου μέσω της κοινωνικής του έκθεσης όχι μόνο ως γεροντοπαλικάρου αλλά, κατ' επέκταση, και ως (άμεσα εξουσιαζόμενου ως προς τις επιλογές του) επιχειρηματία, επιτείνοντας τη ρευστότητα της ανδρικής του ταυτότητας.⁵ Θα μπορούσαμε, κατά συνέπεια, να υποστηρίξουμε ότι, αν η όποια κοινωνικοοικονομική/επαγγελματική ρευστότητα αποτελεί χρόνιο και κοινό χαρακτηριστικό του αγροτικού χώρου, και όχι μόνο, τότε η ρευστότητα που εντοπίζεται στην κοινωνικο-επαγγελματική υπόσταση των κοινωνικών δρώντων το τελευταίο χρονικό διάστημα στην περιοχή έρευνας αποτελεί μια διαφορετική ρευστότητα, καθώς ένα μέρος της αφορά τη θεσμική της προέλευση και το άλλο αφορά την εμπλοκή και αλληλεπίδρασή της μέσα στο θεσμό της οικογένειας. Τόσο η ρευστότητα ως προς το ρόλο του διαδόχου-επιχειρηματία, όσο και η ρευστότητα ως προς τον ρόλο του γιου, του άνδρα και του συζύγου, φαίνεται να συνυπάρχουν καθημερινά ως κοινωνικο-πολιτισμικές ορίζουσες της προσωπικής και

5. Βεβαίως η ανυπανδρία, όπου γίνεται λόγος για αυτήν, δεν εντοπίζεται μόνο στην περιοχή έρευνας καθώς είναι ζήτημα που αφορά συνολικά τον αγροτικό χώρο και σίγουρα δεν ερμηνεύεται με μόνη παράμετρο τη συγκεκριμένη πολιτισμική διάσταση αλλά και με βάση άλλους κοινωνικο-πολιτισμικούς παράγοντες (Βλ. σχετ. Kaberis and Koutsouris, 2013· Καμπέρης, 2011· Bye, 2009· Coldwell, 2010· Gidarakou, 1999· Πέτρου 2012· Petrou, 2012).

κοινωνικής υπόστασης του νέου αγρότη και συνιστούν καθημερινά την ταυτοτική του διεκδίκηση. Υπό αυτή την έννοια, θα μπορούσε να πει κανείς ότι πρόκειται για μια ρευστότητα η οποία θεσμικά παράχθηκε, οικογενειακά εμπεδώθηκε και πολιτικά αποτέλεσε αντικείμενο δημαγωγίας και χειραγώγησης.

Σχετικά μ' εκείνες τις περιπτώσεις νέων αγροτών που δεν εντάχθηκαν στον κανονισμό, επιχειρούν, ωστόσο, δυναμικές παραγωγικές αναδιαρθρώσεις στις γεωργικές τους εκμεταλλεύσεις, αυτοί φαίνεται να βιώνουν τη μικρότερη ρευστότητα ως προς την επιχειρηματική τους τουλάχιστον ταυτότητα, λόγω δύο βασικών παραμέτρων: α) λόγω του γεγονότος της, σε μεγάλο βαθμό, συνειδητής επιλογής επαγγελματικής ενασχόλησής τους με το γεωργικό επάγγελμα, παράγοντας που τελικά ήταν αποτρεπτικός του δικαιώματός τους για ένταξη στο πρόγραμμα⁶, β) λόγω του γεγονότος της μικρότερης συμμετοχής ή της πλήρους απουσίας των άλλων μελών της οικογένειας (π.χ. πατέρα) στις αποφάσεις που λαμβάνει ο νέος παραγωγός για τις παραγωγικές του επενδύσεις και τις δυναμικές της αναδιάρθρωσης του οικογενειακού κλήρου. Δεκτικοί σε νέα παραγωγικά πρότυπα και αξίες, αποδείχθηκαν ιδιαίτερα καινοτόμοι, σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις περισσότερο από αυτούς που εντάχθηκαν στο Πρόγραμμα, καθώς η άσκηση του γεωργικού επαγγέλματος ήταν απόλυτα συνειδητή επιλογή και όχι αποτέλεσμα αναζήτησης της επιδότησης. Γι' αυτό, άλλωστε, εκφράζουν το παράπονο ότι «τα λεφτά δεν πήγαν σε αυτούς που πραγματικά είναι νέοι γεωργοί». Οι νέοι της ομάδας αυτής προβάλλουν την εικόνα ενός εαυτού άμεσα συνδεδεμένης με επιτεύγματα παραγωγικών αναδιαρθρώσεων, επιχειρηματικών αναζητήσεων και επενδύσεων. Υιοθετούν, με λίγα λόγια, ένα παραγωγικό πρότυπο περισσότερο ευέλικτο και προσαρμοστικό στις νέες προκλήσεις και απαιτήσεις της αγοράς, που φαίνεται περισσότερο να ταιριάζει με το νέο πλαίσιο των προτεραιοτήτων της νέας ΚΑΠ για την αναδιάρθρωση της υπαίθρου.

Όσον αφορά την τρίτη κατηγορία, και συγκεκριμένα τους νέους που επέστρεψαν προκειμένου να δοκιμάσουν να δημιουργήσουν μια

6. Σύμφωνα με τις προϋποθέσεις ένταξης στο Πρόγραμμα, ο υποψήφιος δε θα έπρεπε να ασκεί ήδη επίσημα το γεωργικό επάγγελμα πριν την αίτησή του. Κατά συνέπεια, νέοι οι οποίοι συνειδητά είχαν επιλέξει την άσκηση του γεωργικού επαγγέλματος πριν την προκήρυξη του Προγράμματος (τουλάχιστο ένα χρόνο πριν), δεν είχαν το δικαίωμα να υποβάλουν αίτηση.

γεωργική εκμετάλλευση αξιοποιώντας ή όχι το πρόγραμμα, αυτοί υφίστανται το σοκ μιας ρευστότητας ενσωμάτωσης στον αγροτικό χώρο. Έχοντας αφήσει πίσω την πόλη, προσπαθούν να εναγκαλιστούν το αγροτικό πλαίσιο επιχειρηματικότητας, αλλά φαίνεται ότι δεν τα καταφέρνουν. Σε κάποιες περιπτώσεις αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο κανονισμός τους περιόριζε σημαντικά, καθώς τα κεφάλαια που θα τους δίνονταν δεν αρκούσαν για να τους μετατρέψουν σε, μικρούς έστω, αλλά βιώσιμους επαγγελματίες. Παράλληλα, οι εξω-γεωργικές εργασίες, που αναγκάζονται ν' ασκούν προκειμένου να συμπληρώσουν το εισόδημά τους, υπόκεινται σε διαδικασίες προληπτικού ελέγχου και ευέλικτης απασχόλησης, γεγονός που επισκιάζει την όποια προοπτική δόμησης μιας επαγγελματικής ταυτότητας. Γι' αυτό και η στερεοτυπική φράση, «*άμα δεν τα καταφέρω θα επιστρέψω στην πόλη*» αποτελεί για μερικούς μια αναμφίβολη πραγματικότητα και εκφράζει μια δεδομένη κοινωνική κατάσταση στην περιοχή.

Στο ίδιο πλαίσιο στην ορεινή ζώνη, εντοπίζονται εκείνοι οι οποίοι χωρίς να εγκαταλείψουν την πόλη και στο πλαίσιο διερεύνησης της δυνατότητας εγκατάστασής τους στη γεωργία αναζήτησαν να υιοθετήσουν επαγγελματική ένταξη μέσω της κτηνοτροφίας, ακολουθώντας το παράδειγμα άλλων συντοπιτών τους. Ωστόσο, αυτά ακριβώς τα παραδείγματα είναι που τους προέτρεψαν να απορρίψουν την ιδέα του αγρότη. Είτε λόγω δυσκολιών να συγκεντρώσουν γεωργική γη εξαιτίας της στενότητας που χαρακτηρίζει την ορεινή ζώνη, προκειμένου να εξασφαλίσουν τις απαραίτητες ΜΑΕ, είτε λόγω πρόσθετων απαιτούμενων κεφαλαίων, συνήθως μέσω τραπεζικού δανεισμού, που απαιτεί η κτηνοτροφική μονάδα, υποχρεώνονται να επιστρέψουν στην πόλη, όπου εντάσσονται και πάλι σε μια διαδικασία επανα-προληπτικού ελέγχου. Από αυτή την άποψη, το πρόγραμμα φαίνεται να περιορίζει τα όποια επενδυτικά σχέδια των υποψήφιων νέων αγροτών σε συγκεκριμένες παραγωγικές επιλογές.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα εργασία, με αφορμή τόσο την πρόσφατη ενεργοποίηση του προγράμματος Νέων Αγροτών έτους 2014, όσο και τους πρόσφατους στόχους της ΚΑΠ 2014-2020 για την ανασυγκρότηση της υπαίθρου, αναφέρεται σ' εκείνες τις περιπτώσεις νέων ανθρώπων

που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο ανταποκρίνονται στις προτροπές επιστροφής στην ύπαιθρο και ένταξης στο γεωργικό επάγγελμα, στο πλαίσιο των δημόσιων πολιτικών. Με βασικό ζητούμενο την αποτελεσματικότητα των εν λόγω πολιτικών, το ερευνητικό ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στους νέους ηλικιακά αγρότες (ενταγμένους ή μη στο Πρόγραμμα κατά την προηγούμενη προκήρυξή του), καθώς επίσης και σε όσους αναζητούν ευκαιρίες άσκησης του γεωργικού επαγγέλματος.

Η έρευνα κατέληξε ότι σε όλες τις περιπτώσεις νέων που εγκαταστάθηκαν στη γεωργία στην περιοχή έρευνας πρόκειται για νέους που διαδέχτηκαν οικογενειακές γεωργικές εκμεταλλεύσεις και όχι για νέους που δημιούργησαν εξ αρχής μια γεωργική εκμετάλλευση.

Τα ευρήματα έδειξαν ότι το πρόγραμμα λειτούργησε τόσο προτρεπτικά, όσο και αποτρεπτικά για την εγκατάσταση στη γεωργία. Λειτούργησε προτρεπτικά για τους νέους που ήταν εν δυνάμει διάδοχοι μιας υγιούς γεωργικής εκμετάλλευσης, καθώς και για εκείνους που ονειρεύτηκαν τη δημιουργία μιας δυναμικής εκμετάλλευσης, και οι δύο κατηγορίες βασιζόμενες στο ισχύον κατά την εποχή αίτησής τους θεσμικό πλαίσιο, που υποστήριζε το γεωργικό επάγγελμα. Η αλλαγή του θεσμικού πλαισίου τα αμέσως επόμενα χρόνια δημιούργησε αδιέξοδα και αβεβαιότητες για το μέλλον (στοιχεία που εκτιμώνται από τους ίδιους ως «εγκλωβισμός»), που επιτείνονται ακόμη περισσότερο από την ελλιπή υποστήριξη του γεωργικού επαγγέλματος από τους δημόσιους φορείς (εκπαίδευση, ρύθμιση αγοράς κ.λπ). Τα αδιέξοδα αυτά δημιούργησαν ένα κλίμα «μη εμπιστοσύνης» σε εκείνους τους νέους που διερευνούν τη δυνατότητα εγκατάστασής τους στη γεωργία, και λειτούργησαν εντέλει αποτρεπτικά. Παράλληλα με τις παραπάνω κατηγορίες, υπάρχει η κατηγορία των νέων που αποκλείστηκαν από την ένταξή τους στο πρόγραμμα, κάτι που εν πολλοίς οφείλεται στην πρότερη συνειδητή επιλογή τους για άσκηση του γεωργικού επαγγέλματος. Το γεγονός αυτό δημιουργεί «παράπονα» και την άποψη ότι οι αγροτικές πολιτικές είναι αδύναμες να διαγνώσουν την πραγματικότητα των αγροτικών περιοχών.

Η έρευνα ανέδειξε επίσης διαφοροποίηση των ταυτοτήτων των τριών κατηγοριών νέων σχετικά με το γεωργικό επάγγελμα: α) στους νέους αγρότες που εντάχθηκαν στον κανονισμό και διαδέχτηκαν τους πατέρες στην αρχηγία της οικογενειακής εκμετάλλευσης, είτε επιστρέφοντας από την πόλη, είτε παραμένοντας στην αγροτική κοινότητα, εντοπίζεται ένας συσχετισμός ως προς τη ρευστότητα της

ταυτότητάς τους μέσω τριών κοινωνικο-πολιτισμικών διαστάσεων: i) ρευστότητα ως προς την εκμετάλλευση που διαδέχονται, ii) ρευστότητα ως προς τη συμβολική διαδοχή της οικογενειακής εκμετάλλευσης εξαιτίας πολιτισμικών περιορισμών που επιβάλλουν στους διαδόχους οι γονεϊκές πεποιθήσεις και αντιλήψεις περί ελευθερίας κινήσεων στις επιχειρηματικές επιλογές των νέων, iii) ρευστότητα ως προς την ανδρική και συζυγική ταυτότητα.

Οι νέοι αγρότες που δεν εντάχθηκαν στο Πρόγραμμα φαίνεται να βιώνουν τη λιγότερη ρευστότητα ως προς την επαγγελματική τους τουλάχιστον ταυτότητα, εξαιτίας της απόλυτα συνειδητής επιλογής επαγγελματικής ενασχόλησης με τη γεωργία, η οποία ήταν ανεξάρτητη από την προκήρυξη του προγράμματος. Σε ό,τι αφορά τέλος την τρίτη κατηγορία, και συγκεκριμένα τους νέους που θέλουν να επιστρέψουν από την πόλη στην ύπαιθρο και να ασχοληθούν επαγγελματικά με τη γεωργία, αυτοί υφίστανται το σοκ μιας ρευστότητας ενσωμάτωσης στον αγροτικό χώρο. Υπό το βάρος των αδιεξόδων, επιλέγουν την επιστροφή στις πόλεις όπου φαίνεται να εντάσσονται και πάλι σε μια διαδικασία επανα-προληταριοποίησης, αντίστοιχη με εκείνη που είχαν βιώσει κατά την αρχική είσοδό τους στην αστική αγορά εργασίας.

Όπως ανέδειξαν τα σχετικά εθνογραφικά παραδείγματα, η επιθυμία για επιστροφή στην ύπαιθρο, ο γυρισμός, η εγκατάσταση στο γενέθλιο τόπο και η συνακόλουθη επιχειρηματική εμπλοκή με τη γεωργία, πέρα από την άμεση χρηματοδότηση όχι μόνο δεν προωθούνται μέσα από μια αυστηρά θεσμική – αποτελεσματική δομή που θα πλαισιώνει συστηματικά και μεθοδικά (εκπαίδευση, οργάνωση της αγοράς κ.λπ.) την όλη διαδικασία κοινωνικο-επαγγελματικής ένταξης αλλά, λόγω των στρεβλώσεων και των δομικών ασυνεχειών σε αρκετά επίπεδα των δημόσιων πολιτικών, προκαλούνται τελικά παραγωγικές αβεβαιότητες, προσωπικές ανασφάλειες και φόβοι. Υπό αυτό το πρίσμα θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το πρόβλημα δεν εντοπίζεται στην καθεαυτό επαγγελματική ταυτότητα και προοπτική των νέων αγροτών και όσων επιθυμούν να ασχοληθούν με τη γεωργία, αλλά στον τρόπο εφαρμογής των σχετικών πολιτικών σε εθνικό και τοπικό επίπεδο, που προκαλεί την εν λόγω ρευστότητα. Κατά συνέπεια, η επιτυχία του άρτι προκηρυχθέντος προγράμματος «Νέοι Αγρότες» θα εξαρτηθεί περισσότερο από την αποτελεσματικότητα των δομών υποστήριξης των αρμόδιων υπηρεσιών και λιγότερο από την επιθυμία των νέων να εγκατασταθούν στη γεωργία.

Ειδάλλως, αυτό κινδυνεύει και πάλι να αποτελέσει ένα πρόγραμμα που θα προσελκύσει νέους ανθρώπους που δεν ενδιαφέρονται ουσιαστικά ν' ασκήσουν το γεωργικό επάγγελμα, να δημιουργήσει αδιέξοδα σε όσους είναι αποφασισμένοι να ασκήσουν το γεωργικό επάγγελμα και να εγείρει παράπονα στους νέους που ήδη το ασκούν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- AgroNews, 2012, «Οι μισοί θέλουν να γίνουν αγρότες σύμφωνα με τον ΕΛΓΟ-ΔΗΜΗΤΡΑ», <<http://www.agronews.gr/business/meletes/arthro/79537/oi-misoi-theloun-na-ginoun-agrotes-sumfona-me-ton-elgo-dimitra/>>
- Ανθοπούλου Α., Καμπέρης Ν., Πέτρου Μ., 2013, «Διερευνώντας όψεις και δυναμικές της κοινωνίας της υπαίθρου στην εποχή της κρίσης. Πρώτες αποτυπώσεις», στα *Πρακτικά του 12^{ου} Τακτικού Επιστημονικού Συνεδρίου ERSA – GR, Αστική και Περιφερειακή Ανάπτυξη: Σύγχρονες προκλήσεις*, Πάτρα, Πανεπιστήμιο Πάτρας, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, <<http://grsa.prd.uth.gr/index.php/el/>>
- Βείκου Χ., 1998, *Κακό μάτι: Η κοινωνική κατασκευή της οπτικής επικοινωνίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Γιδαράκου Ι., 2002, «Κίνητρα για τους νέους αγρότες: η περίπτωση των νέων αγροτιστών στο Διαμέρισμα της Θεσσαλίας», στα *Πρακτικά του 7^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας*, Αθήνα, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο, σ. 573-587.
- Γκιζέλης Γ., 2009, *Το πελατειακό σύστημα, η ελληνική γραφειοκρατία και οι παράγοντες διαμόρφωσης της ελληνικής ιδιαιτερότητας*, Ακαδημία Αθηνών-ΚΕΕΚ, Αθήνα.
- Γούσιος Δ., 2006, «Συστήματα οργάνωσης και ευέλικτης προσαρμογής της αγροτικής οικογένειας στον ελληνικό ύπαιθρο χώρο: η δυναμική της συνεργασίας και του μη αποκλεισμού», στο *Η κοινωνική πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον: Προκλήσεις και προοπτικές*, Συλλογικός τόμος, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Δαμανάκος Σ., 1999, «Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας», στο Κασίμης Χ. και Λουλούδης Α. (επιμ.), *Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο Τέλος του 20^{ου} Αιώνα*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών-Πλέθρον, σ. 55-84.
- Ζακοπούλου Ε., 2010, «Αγροτικοί πληθυσμοί και ταυτότητες στην Ελλάδα», στο Ευθυμόπουλος Η. και Μοδινός Μ. (επιμ.), *Πού βαδίζει η γεωργία; Η ιστορία, η κρίση, και το (οικολογικό) μέλλον του αγροτικού χώρου*, Λιβάνη/ΔΙΠΕ, σ. 45-62.
- Καζακόπουλος Λ., Γιδαράκου Α, Κουτσούρης Α., 2004, «Το πρόγραμμα των “νέων αγροτών”: η χωρική διαφοροποίηση της εφαρμογής του και των προοπτικών των νέων εκμεταλλεύσεων», στα *Πρακτικά του 8^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, σ. 616-626.
- Καμπέρης Ν., 2007, «Όψεις της εφαρμογής του προγράμματος των νέων αγροτών στο μεταβαλλόμενο πρότυπο της αγροτικής ανάπτυξης», *Διδακτορική διατριβή*, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμ. Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης.

- Καμπέρης Ν., 2011, *Μετανάστευση και γαμήλια αγορά. Μεικτοί γάμοι Ελλήνων αγροτών με γυναίκες από την Αλβανία*, Ακαδημία Αθηνών-ΚΕΕΚ, Αθήνα.
- Καμπέρης Ν., 2013, *Αγροτική κρίση, εργασιακή ανασφάλεια και κοινωνική αβεβαιότητα στους νέους αγρότες*, Ακαδημία Αθηνών-ΚΕΕΚ, Αθήνα.
- Καρανικόλας Π., Μαρτίνος Ν., 2011, «Η ελληνική γεωργία μπροστά στην κρίση: προβλήματα και προοπτικές», *Λόγιος Ερμής*, 2 (1), σ. 211-232.
- Λουλούδης Λ., Μαραβέγιας Ν., 2000, «Αγρότες, κράτος και εξουσία στην Ελλάδα (1981-1996)», στο Κασίμης Χ. και Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Υπαιθρος Χώρα. Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Πλέθρον/ΕΚΚΕ, σ.115- 147.
- Παπαδόπουλος Α., 2013, «Ποιο είναι το αγροτικό προλεταριάτο; Ανάμεσα στις θεωρητικές συζητήσεις και την εμπειρική πραγματικότητα», στο Μωυσιδής Α., Παπαδοπούλου Δ. και Πετράκη Γ. (επιμ.), *Κοινωνιολογία και κοινωνικός μετασχηματισμός στη σύγχρονη Ελλάδα*, Gutenberg, σ. 391-421.
- Πέτρου Μ., 2012, «Εργασία, ταυτότητα και ένταξη στις τοπικές αγροτικές κοινωνίες. Μετανάστες από τη Βουλγαρία στη Β. Ελλάδα», στο Κασίμης Χ., Παπαδόπουλος Α., (επιμ.), *Απασχόληση και ένταξη των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 357-392.
- Vernier B., 2001, *Η κοινωνική γένεση των αισθημάτων*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Ξενόγλωσση

- Anthopoulos T., Koutsou S., 2008, «Stabilité foncière et mobilité sociale. Dynamiques agraires dans deux communes de la Grèce du Nord-Est», *Options Méditerranéennes*, 82, pp. 21-35.
- Bika Z., 2007, «The territorial impact of the farmers' early retirement scheme», *Sociologia Ruralis*, 47 (3) pp. 246-271.
- Bye L. M., 2009, «How to be a rural man: young men's performances and negotiations of rural masculinities», *Journal of Rural Studies*, 25, pp. 278-288
- Coldwell I., 2010, «Masculinities in the rural and the agricultural: a literature review», *Sociologia Ruralis*, 50 (2), pp. 171-197.
- Damianakos S., 1996, *Le paysan grec. Défis et adaptations face à la société moderne*, L' Harmattan, Paris.
- Gefou-Madianou D., Toundassaki I., 2002, «The Arvanites of Greece: A bibliographical approach», *Modern Greek Society*, XXVI, pp. 1-88.
- Gkartzios M., 2013, «Leaving Athens: Narratives of counterurbanisation in times of crisis», *Journal of Rural Studies*, 32, pp. 158-167.
- Gidarakou I., 1999, «Young women's attitudes towards agriculture and women's roles in the Greek countryside: a first approach», *Journal of Rural Studies*, 15, pp. 147-158.
- Goussios D., 2011, « Le regain de l'intérêt du secteur agricole en Grèce : Tendances lourdes ou passagères ? Mission Agrobiosciences », [on line] URL: <http://www.agrobiosciences.org/IMG/pdf/Reaction_Goussios_agriculture_grecque_Juin_2011.pdf>
- Halfacree K., 2008, «To revitalise counterurbanisation research? Recognising an international and fuller picture», *Population, Space and Place*, No 14, pp. 479-495.
- Hill B., 1993, «The "myth" of the family farm: Defining the family farm and assessing its importance in the European community», *Journal of Rural Studies*, 9 (4), pp. 359-370.
- Johnsen S., 2004, «The redefinition of family farming: agricultural restructuring and farm adjustment in Waihemo New Zealand», *Journal of Rural Studies*, 20 (4), pp. 419-432.

- Kazakopoulos L., Gidarakou I., 2003, «Young women farm heads in Greek agriculture: entering farming through policy incentives», *Journal of Rural Studies*, 19 (2003), pp. 397-410.
- Kaberis N., Koutsouris A., 2013, «Under pressure: young farmers in marriage markets – a Greek case study», *Sociologia Ruralis*, 53 (1), pp. 74-94.
- Kasimis C., Papadopoulos A., 2013, «Rural transformations and family farming in contemporary Greece», *Research in Rural Sociology and Development*, 19, pp. 263-293.
- Koutsou S., Partalidou M., Petrou M., 2011, «Present or absent farm heads? A contemporary reading of family farming in Greece», *Sociologia Ruralis*, 51(4), pp. 404-419.
- Labrianidis L., 2006, «Human capital as the critical factor for the development of Europe's rural peripheral areas», in Morgan E., Nijkamp Vaz T. (eds), *The new European rurality*, London, Ashgate, pp. 41-59.
- Leyshon M., 2002, «On being “in the field”: practice, progress and problems in research with young people in rural areas», *Journal of Rural Studies*, 18, pp. 179-191.
- Milbourne P., 2007, «Re-populating rural studies: Migrations, movements and mobilities», *Journal of Rural Studies*, 23, pp. 381-386.
- Petrou M., 2012, «Rural immigration, family farm modernisation and reactivation of women's traditional farming tasks in Greece: masculinities and femininities reconsidered», *South European Society and Politics*, 17 (4), pp. 553-571.
- Wallace C., 2002, «Household strategies: Their conceptual relevance and analytical scope in social research», *Sociology*, 36 (2), pp. 275- 292.